

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 116 (17064)

2005 чылдың
октябрь 15,
суббота

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар - 21.00,
херек кырында - 18.00
Садар өртээ - 4 рубль.

Октябрь 16 - Орук ажил-агый ажилдакчыларының хүнү

Тываның орук ажил-агыйының хүндүлүг ажилдакчылары! Эргим орук ажил-агыйының хоочуннары!

Орук ажил-агый ажилдакчыларының хүнү — силерниң профессионал байырлалыңар таварыштыр чүректин ханызындан байыр чедирдим. Оруктан кандыг-даа хөөредиг чок кижилерниң амыдыралы, бүдүрүлгелерниң ажил-чорудулгазы хамааржыр. Ылаңгыя ырак черде турар, демир-орук харылзаазы чок бистиң республикамыска, Тываның чурттакчыларыңга, бистерге, ол онзагай чугула автомобиль оруктары республиканың кол судалы болуп турар, а орукчунуң мергежили эң-не чугула.

Бо байырлалдың хүнүнде орук ажил-агый ажилдакчыларын улуг хүндүткел-биле көрүп турар бис, кандыг-даа агаар багай хүннерде, изигде, соокта бистиң республиканың оруктарында олар ажилдап чоруур. Республиканың хөгжүлдезинге канчаар-даа аажок үлүг-хуузун кириген күш-ажылдың хоочуннарыңга өөрүп четтиргенимни онзаллап демдегледим.

Кадык-чаагай амыдыралды, өг-бүлөңерге өөрүшкүнү, аас-кежикти болгаш мээң изиг күзээш-кирнеримни хүлээп ап көрүңер. Сагыш-сеткилимниң ханызындан силерге күш-ажылчы чедишкениңерни күзедим. Силерге болгаш силерниң чоок кижилерниңерге бүгү-ле чүүлдерге экини күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Хүндүлүг Орукчулары!

Орук ажил-агый ажилдакчыларының хүнү — силерниң профессионал байырлалыңар-биле байыр чедирип тур мен!

Бистиң чурттап турарымыс, чаа технологияның болгаш бедик чаартылгаларның чүс чылында, орукчуларның мурнунда чаа сорулгаларны салып турар. Оларның аразында эң колу — тудугнуң шынарын бедидери, эки шынарлыг материалдарны болгаш тудугнуң чаа технологиязын ажылгаары, автооруктары бедик шынарлыг денелге ажаап тударыңче шилчири база орук шимчээшкениңиң айыыл чок чоруун хандыраары болур.

Үениң ол негелдезин төлөптиг күүседип турар силер. Ооң дугайында силерниң ажил-херектериңер бадыткап турар. Бо шугум-биле «М-54» Енисей федералдыг автоорук эргелели — Шуурмак иштинде автооруктуң септелгезин, Туран хемде көвүрүгнү, Саян оруунда хар көшкөзүңгө удур 110 метр галереяның тудуун, Оя хемде көвүрүгнү бедик шынарлыг чаартып кылганнар. Республиканың Орук агентилелиниң шугуму-биле республика денелдиг чамдык объектилерни эки шынарлыг ажылгалга киригеннер, ооң иштинде Бояровка — Тоора-Хем аразында автооруктуң тудуунуң эң берге участогун.

Силерге болгаш силерниң чоок кижилерниңерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти болгаш амыр-чаагай амыдыралды күзедим.

«М-54» Енисей» федералдыг автооруктуң начальниги, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты С. САНАА.

ЭЭРБЕК СУУРНУҢ ХҮНДҮЛҮГ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ!

Силерниң сууруңарның үндезилеп тургустунганындан бээр 100 чыл болган төөгүлүг хүнү-биле холбаштыр чүректин ханызындан байыр чедирешкинин хүлээп ап көрүңер!

Чүс чыл үениң мурнунда Енисей хемниң эринге турган каш бажыңардан, социал-культура объектилерлиг амгы үениң негелдезинге дүүшкен Ээрбек суур өзүп тургустунган. Ээрбек кончуг чараш бойдус чурумалдыг черде турар, бойдус байлаан суурнуң чурттакчыларыңга харам чогу-биле берип чоруур. Бөгүн суурнуң чурттакчы бүрүзү огородту өстүрүп, малды тудуп турар.

Ээрбек алдарлыг тудугчулар, малчыннар, механизаторлар болгаш күш-ажылдың кижилери-биле алдаржып чоруур, оларның күш-ажы-

лының ачызында Ээрбек арыг-силиг, чараш суур, чурттаарының таарымчалыг черинде тургустунган. Ээрбектиң чурттакчы чону ажил-ишчи болгаш амыдыралга ынак, амгы салгалдың аныяк кижилери оларның дыка хөй чурттакчыларыңдан үлегер-чижекте ап болур. Тус черниң бот-башкарылгалының дугайында чаа федералдыг хоойлуга дүүштүр, Кызыл кожуунуң муниципалдыг тургузуларының аразыңга, бүгү-ле көргүзүлгө талазы-биле Ээрбек суур көскү черни ээлээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Суурнуң чурттакчы бүрүзүңге аас-кежикти, кадыкшылды, чедишкениңерни, чаагай амыдыралды күзедим, силерниң сууруңар чечек-телип сайзыразын.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.ООРЖАК.

Шаңналар

КҮШ-АЖЫЛЫН БЕДИК ҮНЕЛЭЭН

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан бөлүк хамаатыларга оларны Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак октябрь 13-те Чазак Бажыңыңга байырлыг байдалга тывыскан.

Россия Федерациязының Президентизинин Чарлы-биле культура болгаш уран чүүл адырыңга ачы-хавыяазы, хөй чылдарда үрөтүңнелдиг ажил-чорудулгазы дээш Найыралдың Ордени-биле шаңнаткан чогаалчы Александр Даржайга, ук орденни Чазак Даргазы бир дугаарында байырлыг байдалга тыпсып, костюмунуң хөрээңге кадап берген.

Чогаалчы Александр Даржай сөс алгаш, мээң күш-ажылымны үнелеп көргөш, күрүнеңиң бедик хавыяазы — Найыралдың Ордени-биле шаңнааны дээш Президент В.Путинге, ТР-ниң Чазаанга, Ш.Д.Ооржакка өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн чугаалаан. Дөртен чыл бурунгаар чогаалчының делгем оруунче кириген башкылары сурагылыг чогаалчылар С.Сарыг-оолга, С.Пюрбюге, Ю.Кюнзегешке, М.Кенин-Лопсанга болгаш өскелерге, тыва чонунга, тыва дылыңга өөрүп четтиргенин база ол илереткен. Найыралдың Ордени-биле чүгле чогаалчыларны шаңнап турар эвес, ооң-биле делегейге сурагылыг ажилдакчыларны, политиктерни шаңнап турар, бо орден-биле Францияның президентизи Жак Ширак база шаңнаткан, ынчангаш бо хире улуг уjur-дузалыг орден дээрзин ол айыткан. Найырал — эң-не үнелиг, ханы уткалыг, буяңныг, ол чүгле улустарның аразында найыралды, ынакшылды, харылзааны быжыглап турар эвес, тус-тус кижилерниң аразында хуузунда найыралды каңнап турар.

Шериг-оол Дизижикович оон хуузунда амыдырал-чурттал-

газынче доктаамал сагыш салып, деткимчени көргүзүп чоруур дээш улуу-биле өөрүп четтиргенин чогаалчы илереткеш, Дарганың берге болгаш харысалгалыг ажилыңга чедишкениңерни, быжыг кадыкшылды күзээң. Бистиң салгалымыс чечектелген чараш, тергиин сайзыраңгай Тывага чуртазын, ажилдазын дээш республиканы дүрген бурунгаар хөгжүдери-биле шултувус бир демниг, найыралдыг ажилдаар уjurлуг бис деп, түңнелинде чогаалчы чугаалаан.

Чечек Бавууевна Ооржак.

РФ-тиң Президентизинин Чарлы-биле «Көдээ ажил-агый талазы-биле ажилы дээш» деп медальды Россияның көдээ ажил-агый хайгааралының Тыва Республикада эргелелиниң килдиз начальниги Чечек Бавууевна Ооржакка Чазак Даргазы тывыскан. Бо дээрге көдээ ажил-агый адырыңга 34 чыл ажилдаан, ону

хөгжүдеринге биче эвес күш-ажылчы үлүүн кириген республиканың төлөптиг кижилеринин бирээзи. Федералдыг бо бедик шаңналды үрө-түңнелдиг ажилы дээш республикадан ол бир дугаар алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чарлыктары-биле Тыва Республиканың «Шылга-раңгай күш-ажыл дээш» деп медальдары ТР-ниң Композиторлар эвилелиниң даргазы Кара-Кат Ооржакка, ТР-ниң Чазак Даргазының дузалакчызы Зинаида Пашковскаяга Дарга байырлыг байдалга тывыскан. Олар күш-ажылын бедик-биле үнелеп көргени дээш ТР-ниң Чазаанга, ооң Даргазыңга өөрүп четтиргенин илереткеннер. Кара-Кат Очур-

Кара-Кат Очур-оолович Ооржак.

оолович чонунга ам-даа звээш эвес чараш аялгалыг ырларны чогаадып бээрин аазаан.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттарның дипломнарын, херек демдөктөрүн Кызыл хоорайның социал камгалал талазы-биле комитетинин даргазы Валерий Кууларга, «Шын» солунуң кол

Ш.Д. Ооржак биле чогаалчы А.А. Даржай.

редактору Артур Хертекке, «Шын» солунуң культура болгаш өөрөдиге килдизинин редактору Светлана Балчырга, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның депутаты Борис Монгушка берген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижиктерин республиканың ажил-агыйның яңзы-бүрү адырларының бөлүк мурнакчыларыңга Дарга тывыскан. Оларның аразында «Шын» солунуң фотокорреспондентизи Василий Балчий-оол, Кызыл хоорайның социал камгалал талазы-биле комитетинин ажилдакчылары Сергей Донгак, Светлана Күжүгет болгаш өскелер-даа бар.

Ада-чурттуң Улуг дайыныңга Тиелелгениң 60 чылыңга тураскааткан юбилей медальдары-биле Кызыл хоорайның мэринин ора-лакчызы Л.Л.Волгина, ТР-ниң шериг комиссары С.В.Тарулин

шаңнаткан. Ш.Д.Ооржак Россияның болгаш Тываның күрүне шаңналдарын алганнарга байыр чедирип чүве чугаалаан. Россияның күрүне шаңналдарын алганнары онзаллап демдеглээш, Россияның Күрүне Чөвүлелиниң кежигүнү кижилер болгаш РФ-тиң Президентизинин мурнундаан ажил-агыйның байыры чедирген. Бистиң аравыста кайгамчыктыг күш-ажылчы кижилер звээш эвес, оларның дыка хөйү Чазактың шаңналдарын алган, ол болза республика күш-ажылчы, бурунгаар хөгжүп ора-рын херечилеп турар деп, Дарга айыткаш, шаңнатканнарга чедишкениңерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин күзээң.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Эртем-практиктиг конференция

"Чүс чылдар солчулгазында Тываның гуманитарлыг эртеми.."

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң 60 чыл оюнга тураскааткан "Чүс чылдар солчулгазында Тываның гуманитарлыг эртеми: төөгүзү, айтырыглары болгаш сайзырап болурунуң оруктары" деп эртем-практиктиг конференция ажылын октябрь 13-те эгелээн.

Ол ышкаш Чазак Даргазы эртип турар конференциянын тема талазы-биле байлаан онзалап айыткан, киржип келген аалчыларга болгаш конференциянын киржикчилеринге чедишкинни күзээ.

дарынын эге үндезилекчилери Л.Б.Чадамба, А.А.Пальмба, Х.М.Сейфулин, Н.А.Сердобов, Ю.Н.Аранчын олар болур.

текалыг, ол 50 муң ажыг ном фондулуг, оон аңгыда 70 муң ажыг кезек бижимелдер фондузу бар.

Пленарлыг хуралга ТГШИ-ниң кол эртем ажилдакчызы, дыл эртемнериниң доктору Б.И.Татаринцев, Бурятияның күрүне

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң директору В.Д.Март-оол, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелиниң директору Л.Ш.Ондар институттуң төөгүзү болгаш бөгүнде байдалы-биле каксы таныштырган.

1950 чылда институтка 3 секторга 6 ажилдакчының 2-зи эртем кандидады турган болза,

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту азы амгы Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту 1945 чылдың октябрь 1-де ажилдап эгелээн. Ол 1930-1944 чылдарда ажилдап турган эртем-шинчилелдин, чурт-шинчилелиниң, библиотека, музей, архив херээнин эгезин салган Тыва Арат Республиканың эртем комитединге үндезилетинип тургустунган. Институттуң ажиттынганы-биле Тываның эртем ажылының сайзыралы эгелээн. Эртем-ажыл-

бөгүнде 7 секторда 40 эртем ажилдакчылары ажилдап турар, оларның иштинде 4 эртем доктору, 22 эртем кандидады бар. Чыл санында эртемденнерниң хөй санныг ажилдары чырыкче үнүп турар. Институт эртем библио-

университединиң профессору, дыл эртемнериниң доктору С.Ж.Балданов, профессор, дыл эртемнериниң доктору К.А.Бичелдей болгаш өскелер-даа илеткелдерни база кылган.

Бистиң корр.

Чазак Бажынының хуралдаар залына болган пленарлыг хуралды Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң директору В.Д.Март-оол ажыткаш, эртем-практиктиг конференцияга киржири-биле Алтайдан, Хакасиядан, Бурятиядан болгаш Новосибирскиден келген аалчыларны таныштырган.

нештер сайзырадырынче чурт улуг кичээнгейни угландырганын, республиканың 2006 чылдың бюджетинде эртем-шинчилел ажилдары чорударын деткээн төлевилелдер эвээш эвезин чугаалаан. Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң компьютерлер-биле дерилге дугайында дилээн, эртемденнерниң чаа-чаа ажилдарын чырыкче парлап үндүреринге хамаарыштыр айтырыгларны ТР-ниң Чазаа бодунуң талазындан деткирин айыткан. А институттуң чаа тудуу чугула херек дээрзин, бо айтырыг черле чоорту шийтпирлеттинерин демдеглээн. Аныяк эртем ажилдакчылары, кадрларның белеткелиниң талазы-биле айтырыгны сайгарарын дыңнаткан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Байыр чедирип чүве чугаалааш, Тываның эртем ажылының үндезилекчилерин демдеглеп, оларның ажилдарына, арга-дуржулгазынга чаңгыс эвес салгал өөренип келгенин база ай санында аныяк эртем шинчилекчилериниң саны өзүп турарын демдеглээн. Эртемни социал-экономиктиг сайзырал-биле дең-

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузунуң Төлээлекчилер Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынның түңнелин үндүргениниң дугайында Чөөн-Хемчик кожуунуң муниципалдыг тургузугнуң Чыргакы сумузунуң түр соңгулда комиссиязының ШИИТПИРИ 2005 чылдың, июль 4, № 50, Чыргакы

Участок соңгулда комиссиязының протоколуңуң бирги экземплярына үндезилэш база "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 70-ги чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр, "Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республика Хоойлузунуң 61-ги чүүлүгү дүүштүр, Чөөн-Хемчик кожуунуң муниципалдыг тургузугнуң Чыргакы сумузунуң түр соңгулда комиссиязының шийтпирлээни болза: 1. Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузунуң Төлээлекчилер Хуралының депутаттарының соңгулдаларын дараазында чаңгыс мандаттыг округтардан соңгуттурган деп санаар: Серге-Байырының № 1 соңгулда округундан соңгукчуларның 88,64 хуу бадылаашкынын алгаш Кара-Кыс Балдановна Куулар; Малчын 1-ниң № 2 соңгулда округундан соңгукчуларның 58,00 хуу бадылаашкынын алгаш Светлана Михайловна Куулар; Малчын 2-ниң № 3 соңгулда округундан соңгукчуларның 54,10 хуу бадылаашкынын алгаш Анна Билин-ооловна Донгак; Ийистер 1-ниң № 4 соңгулда округундан соңгукчуларның 47,62 хуу бадылаашкынын алгаш Эрине Саар-оолович Сарыглар; Ийистер 2-ниң № 5 соңгулда округундан соңгукчуларның 72,62 хуу бадылаашкынын алгаш Уран Алдын-ооловна Сарыглар; Чола 1-ниң № 6 соңгулда округундан соңгукчуларның 39,39 хуу бадылаашкынын алгаш Саида Үндүн-ооловна Монгуш; Чола 2-ниң № 7 соңгулда округундан соңгукчуларның 37,43 хуу бадылаашкынын алгаш Мира Аратынаевна Монгуш соңгуттурганнар. 3. Бо шийтпирни чырыдар.

Төлээлекчилер Хуралының депутаттарын дараазында чаңгыс мандаттыг округтардан соңгуттурган деп санаар: Серге-Байырының № 1 соңгулда округундан соңгукчуларның 88,64 хуу бадылаашкынын алгаш Кара-Кыс Балдановна Куулар; Малчын 1-ниң № 2 соңгулда округундан соңгукчуларның 58,00 хуу бадылаашкынын алгаш Светлана Михайловна Куулар; Малчын 2-ниң № 3 соңгулда округундан соңгукчуларның 54,10 хуу бадылаашкынын алгаш Анна Билин-ооловна Донгак; Ийистер 1-ниң № 4 соңгулда округундан соңгукчуларның 47,62 хуу бадылаашкынын алгаш Эрине Саар-оолович Сарыглар; Ийистер 2-ниң № 5 соңгулда округундан соңгукчуларның 72,62 хуу бадылаашкынын алгаш Уран Алдын-ооловна Сарыглар; Чола 1-ниң № 6 соңгулда округундан соңгукчуларның 39,39 хуу бадылаашкынын алгаш Саида Үндүн-ооловна Монгуш; Чола 2-ниң № 7 соңгулда округундан соңгукчуларның 37,43 хуу бадылаашкынын алгаш Мира Аратынаевна Монгуш соңгуттурганнар. 3. Бо шийтпирни чырыдар.

2005 чылдың июль 3-те Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузунуң чагырга даргазының соңгулдазының талазы-биле бадылаашкынның түңнелин үндүргениниң дугайында Чөөн-Хемчик кожуунуң муниципалдыг тургузугнуң Чыргакы сумузунуң түр соңгулда комиссиязының ШИИТПИРИ 2005 чылдың, июль 4, № 50, Чыргакы

Чыргакының участок соңгулда комиссиязының протоколуңуң бирги экземплярына үндезилэш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 70-ги чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр база "Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 60-гы чүүлүгү дүүштүр Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузунуң түр соңгулда

комиссиязының шийтпирлээни болза: 1. Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузунуң чагырга даргазының соңгулдаларына бадылаашкынның даңзызынче кирген соңгукчуларның 79,17 хуузу киришкени-биле соңгулданы болган болгаш күштүг деп санаар. 2. Соңгулдага киришкен соңгукчуларның 34,90 хуу бадылаашкынын алгаш, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы суму чагырга-газының даргазына Тихон Шеңнеевич Кууларны соңгуттурган деп санаар. 3. Бо шийтпирни чырыдар.

Муниципалдыг тургузугнуң түр соңгулда комиссиязының даргазы А.Д.СААЯ. Муниципалдыг тургузугнуң түр соңгулда комиссиязының секретары Ч.Д.МОНГУШ.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Республикага эрткен неделяда (октябрь 3-9 хуннеринде) 119 кем-херек үүлгедишкини бүртүккеттинген, оларның 51-и "изи-биле" истеп тодараттынган. Аар кем-херектерден 1 өлүрүшкүн, кадыкка кара өжөгээр хора чедирген 15 таварылга, ооң түңнелинде 4 кижги амы-тынындан чарылган, 3 күштээшкин, 8 үптээшкин, 8 дээрбечи чорук, 44 оор чорук болган, 6 орук озал-ондаа 3 кижги амы-тынындан чарылган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 14 херек бурткеттинген.

Мобилдиг телефон оору. Октябрь 3-те Дружба кудумчузунда 2 дугаар поликлиниканың УЗИ кабинетинге эмчиниң хүлээп алышкынынга кирип турганнарның бирээзиниң куртказы, ооң карманынга мобилдиг телефонну кады оорлаан. Кеземче херээң оттурган.

Үптээшкин. Октябрь 6-да Кызылда Кечил-оол кудумчузунда "555" автоматтарына билдинмес кижилер аңаа ойнап турган улусту болгаш ажилдакчыларны боо-биле коргудуп тургаш, оларның акшазын хунаап алырын оралдашкан. Кызыл хоорайның 2 аныяк чурттакчызын туткан, оларның бирээзи ТКУ-нуң 1-ги курузунуң студенти. Боону хавырган.

Орук озал-ондаа. Эрткен неделя дургузунда чадаг кижги бастырган 3 таварылгага 2 кижги амы-тынындан чарылган. Үш таварылганың үжелдирзинге машина чолаачылары качыгдан кижиге баштайгы эмчи дузазын чедирбейн, дезе берген. Бир эвес чолаачылар оларны дораан эмнелгеге чедирген турган болза, качыгдан улустуң амы-тынын камгалап ап болурунуң аргазы турган.

Хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмелдер садып-саарар чорук. Октябрь 6-да милиция ажилдакчылары ВА3-21074 машинаны шенеп орнаан хыналда садылажышкынны кылган, ооң түңнелинде 95 кезек азы 1 килограмм 454 грамм наркотиктиг бүдүмелди (гашишти) хавырган. Үш эр кижги туттурган.

Октябрь 3-те Колхозная биле ийиги Серебрянка кудумчузунуң белдиринге чадаг кижини бастырыпкан ак өңнүг даштыкы машина барыын талаже дескен. Ол-ла хүн Кызыл кожуунда "Двина" кывар-чаар материалдар станциязынга шак-ла ыңдыг таварылга болган. Херекке ак ВА3-2106 машинаның чолаачызы каразтырып турар. Орук озал-ондаа болганының түңнелинде, тазтың сөөктеринде, дискетте, ижинде, баш мээзинде кемдээшкиннер ап качыгдан кижги кожуун эмнелгезиниң реанимация салбырынга чок болган.

Октябрь 8-те "Шивилиг" хыналда постузунга Кызыл-Абакан маршруттуг "Трансстар" пассажир автобузунуң сандайлар адаандан наркотиктиг бүдүмел суп каан сок хавын тыпкан. Ооң ээзи Саяногорск хоорайның чурттакчызы болган.

Октябрь 6-да Сүт-Хөл кожуун төп эмнелгезинге машинага таварткаш, оң талакы дөңмекте, солагай талакы эгин сөөгүнде, башта, ижинде кемдээшкиннерлиг качыгдан эзирик кижини чедирген. Орук озал-ондактарына буруудатырып турар машиналарның ээлерин дилээриниң талазы-биле оперативтиг ажилдар чоруп турар.

Күштээшкин. Күштээшкинден хөй кезинде 16-25 харлыг уруглар когарап турар. Ол колдуунда эки танывазы кижилер-биле таныжып, кады арага ишкениниң түңнелинде болуп турар. Ынчалзажок сөөлгү үеде назы четпээнерниң талазындан назы четпээн кыс уругларга күш дегеп тургаш, оларны күштөп-күчүлээр чоруктар көвүдөп турары дүвүренчиг. Уруглар бүзүрээчел чоруу-биле чүгле эки танывазы улуска эвес, таныыры, харын-даа кады өөренип турары эштеринге мегелеттирип турарын ол көргүзүп турар.

Аар кем-херектер. Октябрь 5-те Кызылга хемниц солагай талазында дачаларга арагалаашкын болганының түңнелинде, Подгорная кудумчузунуң бир бажынының чанынга херээжен кижиниң мөчүзү тывылган.

Октябрь 9-та орай кежээ чанып орган ийи чаңгысклассчы уругларның оруунга 7-9 классың 5 өөреникчилери таваржы берген... Бужар херекче оларны чүү ыдалай бергени истелге үезинде көстү бээр, а олардан эки кижилер, бүзүрелдиг өңнүк, харысалгалыг кады чурттаар эш болгаш адалар үнери берге дээрзи амдан эгелеп билдингир.

ТР-ниң ИХЯ-ның гарлалга албаны.

Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң 60 чылынга

УЛУГ УЛУУН КИИРГЕН

2005 чылдың октябрь 1-де Тываның гуманитар профилдиг улуг эртем албан чери — Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту (амгы үеде Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту) тургустунганындан бээр 60 чыл болуп турар. Ооң эге үндезини 1930-1944 чылдарда ажылдап турган болгаш эртем-шинчилелдиң, чурт-шинчилелиниң, библиотека, музей, архив херэзиниң эгезин салган Тыва Арат Республикаңың Эртем комитеди болган.

Совет Эвилелиниң составына Тываның каттышканының соонда, 1945 чылдың август 15-те, РСФСР-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң айтышыкыны-биле Тываның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институтун организастан, 1945 чылдың октябрь 1-де ажылдап эгелээн. Бо дээрге Тываның культура амьдыралына улуг болушкун болган. Тываның эртем-шинчилел институтунун эгезинге Л.Б.Чадамба, А.А.Пальмба, Ю.М.Сейфулин, Н.А.Сердобов, Х.М.Аранчин турган, олар институттун материал-техниктиг баазанын тургузарына болгаш ооң эртем кадрларын белеткээрине улуг үлүүн кириген.

Институт бодунун ажыл-чорудулгазының эгезинде эвээш саныг мергежили чавыс кадрлар-биле четчелеттинген турган. Дараазында чылдарда институт Ленинградтың, Москваның университеттерин болгаш чурттуң өске-даа дээди өөрөдиг черлерин дооскан бедик мергежилдик кадрлар-биле четчелеттинген. Институт бодунун тургустунган үезинин дургузунда Тывага ниитилел эртемнеринин улуг эртем төвү, хей профилдиг эртем албан чери болу берген. Ооң тургустунарына болгаш хөгжүүрүнге Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Иркутскиниң болгаш өске-даа хоорайларның академиктиг институттары база башкарыкчы ниитилел эртемденнери улуг эртем болгаш практиктик дузаны чедирген. Институттун 11 докторлар база 40 хире эртем кандидаттары үнген.

Институттун эртем ажылдакчылары ниитизи-биле миллион тиражтыг 300 ажыг аттыг эртем ажылдарын белеткээн болгаш парлап үндүрген, оларга чүгле бистиң чурттуң эртем хей-ниитизи эвес, даштыкы чурттарын эртемденнери бедик үнелелди берген. Бо дээрге Тываның социал хөгжүлдезинин, күрүне тургузуунун,

экономиканың, аас чогаалының, литература эртемнинин, дылдың, бижиктин, этнографияның, археологияның, төөгүнүң кол айтырыгыларының талазы-биле улуг монографиялар болгаш өске-даа үндүрүлгелер болур.

Институттун 1946 чылдан 2001 чылга чедир үндүрген кол-кол эртем ажылдарының библиографиязын З.М.Монгуш «Эртемнер демдегелдеринин» XIX үндүрүлгезинде парлаан. Ынчангаш оларның иштинден сөөлгү чылдарда үнгеннерин адал көрээли.

Төөгү, археология болгаш этнография талазы-биле. Коллективтиг монографиялар: «Тываның төөгүзү» ийи томнуг, тыва болгаш орус дылдарда, «Кызыл — Совет Тываның найысылалы», «Тыва АССР-ниң экономиказы», «СЭКП-ниң Тыва организациязының төөгүзүнүн очерктери», «Тыва Республиканың археология турскаалдарының чыындызы», «Тываның төөгүзү» I тому. Темалыг чыындылар: «Ада-чурттуң Улуг дайынында Сибиринин улустары» (ССРЭ-ниң ЭА СС-биле кады), «Улуг Октябрь болгаш Тываның чаа төөгүзүнүн айтырыгылары» болгаш өске-даа.

Авторларның ажылдары: Х.М.Сейфулин «РСФСР-ниң Тыва автономнуг облазының тургустунганы», «Тывага даштыкы шериг интервенциязының болгаш хамааты дайынның төөгүзүнге», В.И.Дулов «Тываның социал-экономикиг төөгүзү: XIX-XX чүс чылдың эгези», Л.В.Гребнев «Тываның маадырлыг эпозу (төөгү-этнографтыг анализтин дуржулгазы)», Л.В.Гребнев, В.Ч.Очур «Тываның ажылчын аңгызы», Н.А.Сердобов «Тывага улус өөрөдигези», «Тыва нацияның тургустунган төөгүзү», Ю.Л.Аранчин «Тыва улустуң социализмге төөгүлүг оруу», «Алдан-маадырларның тура халышкыны», В.Ч.Очур «Тываның национал-хосталгалыг революциязы», М.Х.

Маңнай-оол «Тыва скиф үезинде», «Аржаанның улуг хорумунун чажыттары» болгаш өске-даа.

Дыл талазы-биле. Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмба «Тыва дылдың грамматиказы: фонетика болгаш морфология», Д.А.Монгуш, Ю.Л.Аранчин, М.Х.Сарыкай «Тыва орфографияның үндезиннери», Ш.Ч.Сат «Тыва дылдың шинчилеп көргениниң төөгүзү», «Тыва национал литература дылының тургустунганы болгаш хөгжүлдези», М.Д.Биче-оол «Тыва чугаа культуразы» болгаш өске-даа.

Устүнде айтыккан ажылдардан аңгыда дыл секторунун ажылдакчылары орус-тыва, тыва-орус болгаш өске-даа словарьларны тургускан болгаш үндүрген. Оларның аразындан Б.И.Татаринцевтин үндүргени үш томнуг «Тыва дылдың этимологтуг словарь», «Тыва дылдың тайылбырлыг словарь» I тому онзагай черни ээлеп турар.

Литература эртемнинин талазы-биле. А.К.Калзан, М.А.Хадаханз, Д.С.Куулар «Тыва совет литератураның допчу төөгүзү», З.Б.Самдан, Ю.Л.Аранчин «Култегин: бурунгу түрк бижиктин турскаалдары», Д.С.Куулар «Төөгү болгаш амгы үе» болгаш өске-даа.

Аас чогаалының, экономика болгаш социал истелгелер талазы-биле эвээш эвес ажылдарны парлап үндүрген.

Устүнде адаттыг чамдык эртем ажылдарындан аңгыда, «Эртемнер демдегелдерин» белеткээн болгаш үндүрген.

Эртем-шинчилел ажылдарындан аңгыда, институттун эртем ажылдакчылары чыыр ажылдарны чорудуп, археология, этнография, аас чогаалдарының, диалектика, социологтуг экспедицияларны чоруткан. ТАР-ның Эртем комитединин үезинден бээр тыва улустуң аас чогаалының бүгү жанрларының байлак фондузун тургускан. Институттун ажылдакчылары делегей чергелиг конгрессстерге, симпозиумнарга, бүгү россияның, девискээрлерниң конференцияларына киржип, илеткелдерни, дыңнадыгларны кылып турар.

Институт ажыл-чорудулгазының эгезинде үш секторлуг турган

болза, ооң саны ам чеди четкен. 40 эртем ажылдакчылары ажылдап турар, оларның иштинде 4 эртем доктору, 22 эртем кандидады бар. 2005 чылдың июльда төөгү эртемнеринин доктору эртем адын М.В.Монгуш чедишкенин камгалап алган.

Сөөлгү чылдарда акша-тегерик чедишпейн турар-даа болза, институттун эртем ажылдакчылары күженишкенин ажылдап, чамдык улуг ужур-дузалыг ажылдарны дооскан. «Тываның төөгүзү» I том, М.В.Монгуштун «Тывага буддизмниң төөгүзү» деп монографиязы, «Тыва дылдың этимологтуг словарь», «Тыва дылдың тайылбырлыг словарь» болгаш өске-даа ажылдарны парлап үндүрген.

Институт эртем библиотекалыг, ол 50 муң ажыг ном фондулук, оон аңгыда 70 муң ажыг кезек бижимелдер фондузу бар. Оларның аразында орус, тыва, моол дылдарда бижээн материалдар, аас чогаалының фондузу, эртемниң болгаш культураның көскү ажылдакчыларының хууда архиви, ТАР үезинде үндүрген ховар номнар, моол болгаш тибет дылдарда хол-биле бижээн номнар бар.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем коллективи Россияның болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының грантылары (шаңналдары) дээш конкурстарда идепкейлиг киржип турар. Конкурстарга тиелээш, «Тыва Республикасының улустарының төөгүлүг болгаш культурулуг салгалы» деп институттун коллективтиг төлөвилели (124 муң рубль), сектор эргелекчизи П.С.Серенниң «Духовная лексика тувинцев Монголии» деп төлөвилели (24 муң рубль) шаңнаткан, социология секторунун эртем ажылдакчызы М.М.Б.Харунова Чазак Даргазының грантызын алган.

Ынчангаш институт 60 чыл дургузунда ажылдап келгеш, бистиң республиканың социал экономиказын болгаш культуразын хөгжүдеринге көскү үлүүн кириген болгаш киррип-даа турар.

Монгуш МАҢНАЙ-ООЛ, институттун төөгү, археология болгаш этнография секторунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы.

кижилернин ат, фамилиязын болгаш төрөөн черин допчулап бижээн даңзыны албан кириер. Аргалыг болза, ол кижиниң билин, эртемин, чүну кылып чоруурун тода бижире чугула. Бо даңзы езугаа «Тыва чаңчыл» башкылары кичээл эрттиреринге болгаш өөреникчилеринге тускай онаалга бээринге тергин таарымчалыг болур.

Зоя Баировна Самдан дыка хей чылдарның дургузунда Тываның төөгүнүн, дылдың, чогаалдың эртем-шинчилел институтунга килдис эргелекчилеп, анык эртемденнерни удуртуп келген болгаш амгы үеде Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар болгаш тыва чоннун база бир алдарлыг уруу-дур.

«Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» деп ном «Тыва чаңчыл» кичээлдерин башкылап турар башкыларга дузалыг ном болзун.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН, төөгү эртемнеринин доктору, тыва хамнарның назынында президентизи.

Кызыл. Музей. Казанак. 07.10.2005ч.

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазында

Комитеттин ээлчеглиг хуралы

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының келир неделяда ээлчеглиг сессиязынга белеткел ажылдары чоруп турар. Дүүн Күрүне тургузуунун, тус чер бот-башкарылгазының болгаш девискээрлер аразының харылзааларының талазы-биле комитеттин хуралы болуп эрткен.

Комитеттин кежигүннери баштай Бай-Тайга кожунунун Шуй сумузунун девискээринге хамааржыр 3406 метр бедик дагны (улус Кара-Оюк дээр) Россияның Маадыры Сергей Шойгунун ады-биле адаарының дугайында сумунун чагыргазының болгаш кожун хуралының депутаттарының эгелээшкенин чугаалажып көргеш, деткээнер. Бо айтырыг талазы-биле тускай доктаал төлөвилелин белеткээрин шийттирлээн. Альпинист, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгының дыңнадып турары-биле алырга, Сергей Шойгу чуртун чүгле шыырак альпинистери үнер кадыр, чараш дагга оон адын тыпсырынга чөпшээржи турар.

«Массалыг информация чепсектеринге күрүне деткимчезинин дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлөвилелиниң дугайында айтырыгга элээн чугаа болган. Бо хоойлу эрткен сессияда бадылаашкына чаңгыс үн чедир албаанындан ийги номчулгага хүлээп алдынмаан турган. Чазак бо хоойлуну хүлээп алыр арга чок деп санап турар, ынчангаш ТР-ниң Чазааның Даргазының Улуг Хуралда төлээзи Алексей Очур бо хоойлу төлөвилелинге хамаарыштыр «тегерик стодду» эрттирп, сонуургалдыг талаларының үзел-бодалын дыңнаарын саналдаан. Комитет бо айтырыгны Хоойлужудулга палатазының чөвүлелинге көөрү-биле кирген. Шак ындыг шийттирп «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгының дугайында» ТР-ниң хоойлу төлөвилелиниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр база хүлээп алган.

Хуралга «Тыва Республиканың административтиг девискээр хуваалдазының даңзызын бадылаарының дугайында» солун айтырыгы чугаалашкан. Чогум төлөвилелди Чазак ажылдап кылгаш, палатаже кириген. Ооң комитет хуралына сайгарылгазының үезинде чамдык арбаннарның, суурларның эрге-байдалдары өскерли бергени азы даңзыже шуут кирбейн барганы, бир болза аттарында частырыглар бары илерээн. Каш-ла кижилерниң чурттакчылыг черлерин суурлар кылгаш, чүс-чүс чурттакчыларлыг чамдык суурларны арбаннар кылып кааны шын эвес дээрзин хуралдың киржикчилери демдеглээнер. Төлөвилелде черлер аттары республиканың өске хоойлуларында аттарга дүүшпейн турар таварылгалар база бар. Ынчангаш бо даңзыны тус черлерге хамаарылгалыг өске-даа республика хоойлулары-биле шүүшүрүп тургаш, комплекстиг ажылдарын комитет даргазы Анатолий Дамба-Хуурак айтырган. Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының даргазы Виктория Талтаева хоойлуларда чамдык суурлар аттарында карышкартар статистика органнарының ажылына база эпчок байдалды тургузуп турар дээрзин айткаш, чаңгыс аай республика даңзызын кылырын саналдаан. Комитет Хоойлужудулга палатазының чөвүлелинче бо айтырыг талазы-биле ажылчын бөлүк тургузарының дугайында санал кириерин шийттирлээн. Айтырыгның сайгарылгазына кожуннарның хуралдарының төлээлери база киришкен.

Комитет хуралына өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Юрий КӨК-ООЛ.

ХООЗУН ЧУГААЛАР НОМУ

Тыва чоннун бурунгу кырганыры «хей чугаа болган», «хей дүңгүр эткен» суг-суг дижир болгай. Ындыг хевирлиг чугаа-сооттун үнүп келген ук ужуру болза, чүс-чүс чылдарның дургузунда тывалар жүжүк-бижик чок чурттап чораан болгаш чечен-мерген кижилерниң «хей чугаалары», «хоозун чугаалары» салгалдан салгал дамчып келген, ынчангаш тыва чоннун аас чогаалының база бир онзагай хевирли, орустат болза, онзагай жанры болу берген.

Сөөлгү үеде тыва чоннун тывызыктарының, кожамыктарының тус-тус номнары тыва болгаш орус дылдарда үнүп турары кончуг өөрүнчүг. Оларның аттары бодур:

Георгий Николаевич Курбатский. «Тувинцы в своем фольклоре» (историко-этнографические тексты тувинского фольклора. Тув. книгоиздат, 2001 г., тираж 1000 экземпляров, твердый переплет). «Тыва кожамыктар». Ону Юрий Шойдакович Кюнзегеш тургускан (Кызыл, 2005 ч., ийги үндүрүлгези, чымчак карттыг. Тиражы 1000 кезек).

«Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» деп номну кедергей

сонуургап номчудум. Ол номнун автору дыл эртемнеринин кандидады Зоя Баировна Самдан.

Ук номнун онзагай ылгалыг чүүлү — моон мурнунда парлап-тынмаан материалдарны шилип чыганы болгаш оларны эртем езузу-биле тодарадып тургузуулаан база номчукча билдингир тайылбыр чүүлүн бижээни. Номнун сөзүн дыл эртемнеринин кандидады Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш болгаш чурук каасталгазын чогаалчы Шомаадыр Дойлуевич Куулар дыка бодамчалыг болгаш дузу чедингир кылган.

«Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» деп номнун эренгей тургузуун Зоя Баировна Самдан дыка тывызык кылган.

Бирги кезээ. Укталган уткалыг чугааларны хувааганы: 1. Чер, Дээр, сылдыстарның тывылганының дугайында хей чугаалар. 2. Кижиниң тывылганының дугайында элдептиг чугаалар. 3. Дириг амытаннарның тывылганының дугайында хоозун чугаалар. 4. Төрел аймактарның тывылганының дугайында бурунгу чугаалар. 5. Кижиниң эт-севииниң дугайында чугаа-сооттар. 6. Чер аттарының

тывылганының дугайында тывызык чугаалар.

Ийги кезээ. Чүдүлгеге хамаарышкан элдептиг чугаалар: 1. Бүрүлбаазын чүүлдер дугайында бурунгу чугаалар. 2. Оран эезиниң дугайында хей чугаалар. 3. Аза, бук, четкер, сүнезин дугайында бурунгу чугаалар. 4. Дириг амытаннар дугайында чиктиг чугаалар. 5. Ховар үнүштер дугайында чүүл-бүрү чугаалар. 6. Онзагай салым-чаяаныг кижилер дугайында хоозун чугаалар. 7. Хамнар дугайында коргунчуг чугаалар. 8. Бурган башкы дугайында хөктүг чугаалар.

Бот-дугайты бодаарыма, Зоя Самдан бо номнун ниити тургузуун кандыг-даа кижиниң номчурунга таарымчалыг кылдыр тургускан, эң ылаңгыяда «Тыва чаңчылды» башкылап турар башкыларга тергин херек ном-дур. Чаңгыс атты азы чаңгыс эгени янзы-бүрү сөстөр-биле адал турарында будулгаазын чок, оларны чорту хюглап ал болур.

Хензиг күзелим бар. «Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» деп номну катап үндүрер деп барза, кылын карттыг кылырын күзээр-дир мен. Чүве чугаалап берген

Октябрь 16 – Орук ажыл-агый ажылдакчыларының хүнү

ЧОННУҢ СЕТКИЛИН ӨӨРТҮП
ЧОРУУР

1995 чылда Тыва Республиканың Чазаа Тожу кожунунун экономиказын хөгжүдөр талазы-биле «Ажыл-агыйны чорударының чаңчыл болуп келген хевирлерин катап тургузарына болгаш байдустун чиг эт курлавырларын комплекстиг ажылгаарына үндөзилээш, Тожу кожунунун экономиказын үе-чадалап хөгжүдөр дугайында» доктаалды хүлээп алган турган. Бо доктаалды Чазактын хүлээп алганы таварылга эвес, шынап-ла, Тожу кожуну Тываның өске кожуннарарына көөрдө онзагай байдалдыг, аргыжары кыжын-даа, чайын-даа берге черлерниң бирээзинге санаттынып келген. Ынчангаш Тожуну Кыдыкы Сонгу чүккө хамаарыштырып кааны черле чөптүг.

Чазактын ол-ла доктаалында ТР-ниң ол үеде турган Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызына, «Тыва автоорук» эргелелинге 1996 чылдың март 1-ге чедир Бояровка—Тоора-Хем аразына дорттап аргыжар машина оруун кылыр талазы-биле боттарының саналын кири-рин дааскан турган. Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында Тожу кожунунун чурттакчыларын аш-чем-биле хандырап айтырыг нарыны-биле тургустунуп келген. Чылдың беш айында Тожу же самолеттан өске кандыг-даа транспорт чорбас, чурттакчы чоннуң амыдыралына, кожунунун экономиказына берге айтырыг тургустунуп келген. Ону шиттирилээри-биле ТР-ниң Чазаа кыш, чай чок аргыжып турар машина оруун тударыныч кичээни салып эгелзэн.

Тожу кожунун доктап аргыжар машина оруун кылыр талазы-биле «Тыва автоорук» эргелелиниң саналдааны орукту шинчилеп көөр, ооң төлевилелинге аргасүме кадары-биле чеди кижиден тургустунган комиссия 1996 чылдың февралда Кызылдан үнүп-түвүс. Олар кымнарыл дээрзе, «Тыва автоорук» эргелелиниң ынчангы начальниги турган (ам «М-54» Енисей» федералдыг автооруктуң начальниги) С.С. Санаа, Тожу кожунунун чагырга даргазының оралакчызы А.А. Дронин, автооруктуң төлевилелин кылыр инженер А.А. Непомнящий, керээ-биле ажылды кылып чорудар күрү-нениң механизастыг ажылдар кылыр талазы-биле эргелелиниң начальниги турган Г.А. Смирнов, ол бүдүрүлгениң кол инженери турган (ам начальниги) С.В. Есиков, Сарыг-Септин орук-септелге-тудуг эргелелиниң начальниги М.В.

Хабаров, бо одуругларның автору.

Оон бээр ам 9 чыл эрткен. Тос чылдың иштинде орукчулар Тожунун тайгазына чурттап, канчаар-даа аажок улуг ажылды кылганын демдеглээри чугула. Баштайгы ийи чылында орукчулар колдуунда белеткел ажылдарын, төлевилелди удур чаартып кылыр ужурга таваржып турганнар. Чүге дээрзе,

орар. Ону чүгге чаңгыс чижектен көрүптерге четчир. 1998 чылдан 2004 чылга чедир Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукту 62,4 млн. рубль-биле акшаландырган болгаш ниитизи-биле 23 км автоорук кылдынган. Бо чылын орукчулар 127-138 километрге чедир 9 км автоорукту 62,4 млн. рубль-биле кылып дооскаш, чоокта чаа күрүне комиссиязынга

Республиканың иштиги оруктарында ажылдап турар орукчуларның бо чылын багай эвес ажылдааны оларның профессионал байырларының бүдүүзүндө демдеглээри чугула. Тываның шапкын хемнериниң бирээзи — Алашта чаа төлевилелдин көвүрүүнге бо чылын 3,184 муң рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алдывыс. Келир чылын ол көвү-

белеткелдин ажылдарын тус черде турар орук эргелелдери чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир сайлап каан чалдыг автооруктары чер доңмаанда грейдер-биле дескиллээри болгаш кыжын ажылгаар орук-транспорт дериг-херекселдериниң кышка удур септелгези база гараж болгаш өске-даа тудуг-суурнуң септелгези, хөмүр-даш-биле хандырылгасы дээш, ажылдар чоруп турар.

Бистин Орук агентилелинде хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген орукчуларның бүдүрүлгелерин бо байырлардың бүдүүзүндө чоргаарал-биле адап болур мен. Оларның чижээнге, бистин-биле керээлиг ажылдап чоруур, республиканың эң берге автооруктары кылышкан күрү-нениң механизастыг ажылдар талазы-биле эргелели (начальниги С.В. Есиков), Абазаның орук-септелге-тудуг эргелели (начальниги В.А. Леонов), хууда сайгарлыкчы А.Б. Көк, «Сарыг-Сеп» КХЭ (начальниги М.В. Хабаров), «Көвүрүг-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (В.В. Норильский) болгаш өскелерин-даа хамаарыштырып болур. Орукчуларның профессионал байырларының бүдүүзүндө менээ сөстү бергениңерни ажылгап алгаш, республиканың оруктарында кыш-кай чок доктаамал ажылдап чоруур, орукту деп хүндүлүг мергежилдин ажылчыннарына, шу-дургу күш-ажылыңар дээш силерге сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илеретпи-шаан, чымыштыг күш-ажылыңарга чедишикиннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды силерге болгаш силерниң өг-бүлөңерге күзедим.

Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында республиканың орукчулары тура дүшпейн, чыл санында чаа автооруктары, көвүрүглерни кылып, Тываның чурттакчыларының сеткилин өөртүп келгенин утпаан бис. Буянын үүлени бүдүрүп чоруур орукчуларга бүгү-ле чүлдөргө чедиш-кинни күзеп каан.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Автооруктуң 127 километринде бо чылын кылдынган 9 км автооруктуң ажы-дышыкыны.

борта Тываның орукчулары бир дугаар мөңгөдө эривес доштуг, малгаш-тулаалыг тайга кыры-биле автоорукту кылыр ужурга таваржып, амыр эвес ажылга таварыш-каннар.

1998-2002 чылдарда 9,7 км автоорукту 32,4 млн. рубль-биле кылып доосканнар. Орукчулар эгезинде автооруктуң эң берге участогу 102 километрден кылып эгелзэннер. 1998-2003 чылдарда автооруктуң 105 километрден 115 километрге чедир 10 км автоорукту 31,1 млн. рубль-биле кылганнар. 2003-2004 чылдарда 3 км автоорукту 15,8 млн. рубль-биле кылган. Автоорукту керээ-биле кылып турган күрүнениң механизастыг ажылдар кылыр талазы-биле эргелелиниң начальниги Геннадий Аркадьевич Смирнов менээ мынчаар чугаалап орган кижиле: «Бир эвес акшаландырышкыны үезинде четчир шаа-биле берип турган болза, бис бо автоорукту 5-6 чылдан эрттирбейн доозуптар аргавыс турган» деп.

Акшаландырышкыны колдуу федералдыг бюджеттен келген субсидия акшазы-биле кылып келген. Сөөлгү чылдарда бо автоорукту акшаландырышкыны көвүдөп

дужааганнар. Бо эрткен 9 чылдың иштинде ниитизи-биле 32 км автоорукту 141,8 млн. рубль-биле кылып дооскан болуп турар.

Орук ажыл-агый ажылдакчыларының профессионал байырларының бүдүүзүндө республиканың иштиги автооруктары харылап турар республиканың Орук агентилелиниң директору Данзын-оол Чалзапович Ондар ажыл-ижин кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— Республиканың иштиги автооруктарында кол кылып турар оруууска Бояровка—Тоора-Хем аразында орук хамааржыр. Бо чылын 9 км автоорукту ажылгаалга киридивис, келир чылдың планында 15 км автоорукту 80 млн. рубль-биле кылыры планда көрдүнүп турар. Сөөлгү чылдарда акшаландырышкыны айтырылы черле чүгээртеп кел чыдар. Ол чүгге Бояровка—Тоора-Хем аразында автооруктан көстүп тур. Федералдыг бюджеттен дузаламчы кылдыр кээп турар акшаландырышкында саадаашкын чок. Тус черниң бюджетинден акшаландырышкынында транспорт үндүрүү чедир чыгынмайн тура-рындан, саадаашкын болуп турар.

рүгнү ажылгаалга кириер бис.

Ниитизи-биле чыл эгезинден бээр республиканың иштиги автооруктарының болгаш көвүрүглериниң тудугларына болгаш септелгезинге, ажаап тударына 100337 муң рубльдин ажылдары шиңгээдип алдынган, ол акшаның 67639 муң федералдыг бюджеттен келген. Бо чылдың планында көрдүнгөн ажылдар шупту үезинде бедик шынарлыг кылдынган.

Ам бистин муңуушта кышка белеткелдин улуг ажылдары чоруп турар. Республиканың Орук агентилелинде кышка белеткелдин ажылдарын чорудар тускай комиссия тургустунган, көрдүнгөн план өзүгаар ажылдап эгелзэн. Эңне кол ажылыыска республиканың иштиги автооруктары кышка белеткээри болур. Бо хүннерде бедик арттарда хар чаап, сооп эгелей бергени-биле автооруктарының эң берге участокуна тудуг материалдарын чедирип эгелей берген. Ылаңгыя Ак-Довурак—Абазы аразының 100-кү артында ээлчег аргазы-биле орук ажылчыннары ажылдап эгелей берген. Хандагайты, Адар-Төш болгаш Калчан арттарда кышка

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙНИ — ШЫНАРЫНЧЕ

Федералдыг автоорукту ажаап тудары нарын айтырыг дээрзин бо ажылдап келген чылдарымда билип келдим. Ол бир талазында, автооруктуң бо кезээнге шимчээшкын хөй болгаш орукчулардан чылдың кандыг-даа үезинде бедик харысалга негеттинер. Ийи талазында, республиканы Россияның регионнарыне харылзаштырып турар Тываның кол судалы болганда, бо автоорукка чаңгыс шак-даа иштинде орук шимчээшкын үзүктелдирип болбас харысалганы орукчулар боттарына алган ажылдап турар.

рүгнүн септелгезин «Сиб-моостремонт»КХЭ, Паганка хемниң көвүрүүнүн септелгезин «Крас-мост» КХЭ кылып доосканнар.

Саян оруунун эң-не берге участогуна Солнечный арт хамааржып турар. Автооруктуң бо участогунда кыжын доктаамал хар көшкөзи бадып, автооруктуң аргыжылгасы үстүп, кижилерниң амы-тынынга озал-ондакты чедирип турган таварылгалар бар. Оруктуң бо участогуна каш чыл бурунгаар камгалалдыг хааглыг галереяны тудуп эгелзэн бис. Чүгге бо чылын 110 метр галереяны 59853 муң рубль-биле кылдывыс. Келир чылын ооң тудуун уламчылаар бис.

Борта бир онзалап демдеглеп каар чүүлүм болза, Шуурмактын арт иштинде 6 км автоорукту

«Восток» КХЭ 50 ажыг млн. рубль-биле кылып дооскан. Бо орукту хүлээп алып комиссияның составын РФ-тин Транспорт яамызы бадылаан болгаш ооң даргазына Красноярск крайдан «Байкал» федералдыг автооруктуң начальнигиниң оралакчызы Н.М. Пугач кээп хүлээп алган. Бистин орукчуларның кылган ажылын эки деп демдекке күрүне комиссиязының хүлээп алганы, биске, орукчуларга, өөрүнчүг болуушкун болган.

Сөөлгү чылдарда, үениң негелдизинге дүштүр орук тудуунун чээ технологиязын, бедик шынарлыг материалдары ажылдап өөрени бердивис. Ону бистин кылган автооруктарывыс бадыткап турар. Онза кичээнге ийи орук шимчээшкыниң айыыл чок чоруун хандырамынче болгаш

автооруктары бедик деңгелге ажаап тударыне угландырып келген бис. Ооңтүнелинде бистин орукчуларның буруузу-биле автооруктарга айыылдыг озал-ондак бо чылын болбаан.

Бо чылын федералдыг автооруктуң капитал септелгезинге улуг ажылдар кылдынган. Красноярск крайның девискээринде чыдар автооруктарывыска 53466 муң рубльдин, Тываның иштинде автооруктарывыска 50984 муң рубльдин ажылдары шиңгээдип алдынган. 2005 чылдың 9 айларында федералдыг автоорукту ажаап тударына 52130 муң рубльди үндүрүвүс.

Бистин автоорук эргелели-биле дыка хөй бүдүрүлгелер, акционерлер керээ-биле ажылдап чоруур. Ылаңгыя Красноярск крайның девискээринде турар күштүг техникалыг, бедик мергежилдин кадрларлыг бүдүрүлгелер багай эвес ажылдап турар. «Восток» КХЭ-ниң (начальниги С.В. Уюсов) кылган ажылы бедик шынарлыг болуп, өскелерге үлгер-чижээп көргүзүп турар. Автооруктары ажаап тудар талазы-биле Танзыбейниң, Туранның бол-

гаш Кызылдың орук-ажылгал бүдүрүлгелери багай эвес ажылдап, бедик көргүзүлгелерни чедип ап турар.

Орук ажыл-агый ажылдакчыларының профессионал байырларында бистин автоорук эргелелиниң хүндүлел бижии-биле 31 орук ажылдакчылары шаңналкан. Бистин бүдүрүлгевисте Россияның болгаш Тываның шаңналдарын алган ат-алдарлыг хүндүлүг орукчулар эвээш эвес. Оларның чижээнге бистин эргелелдин экономиканы анализ болгаш планнашкын килдизиниң начальниги Н.И. Гавриленко, Туранның орук-ажылгал бүдүрүлгезиниң бухгалтери З.А. Чуманованы, Арадан участогуна орук мастери Н.В. Павловту, №363 орук-ажылгал участогуна автогрейдеризи Н.Г. Маракулинни хамаарыштырып болур.

Чонун чон оруунда ажылдап чоруур орукчуларга профессионал байырларын таварыштыр база катап мөгейип кагдым.

Салчак-оол САНАА, «М-54» Енисей» федералдыг автооруктуң начальниги, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты.

Бо чылын бистин автоорук эргелели 332312 муң рубльдин ажылдарын шиңгээдип алып планның ажылдап турар бис. Бо чылдың 9 айларында 256456 муң рубльдин ажылдарын шиңгээдип алдывыс азы ниити чылдың планының 77 хуузу күүсеттинген. Кылдынган ажылдарга кысказы-биле доктап көрейин. Шушенск районда Оя хемни кежилдир көвүрүгнүн капитал септелгезин Абакан хоорайының №92 көвүрүг-тудуг эргелели 21603 муң рубль-биле кылып дооскан. Малая Желом хемде көвүрүгнү Красноярск крайның «Красмост» КХЭ 2416 муң рубль-биле кылып, ажылгаалга кириген. Туран хемни кежилдир көвүрүгнү 6600 муң рубль-биле Кызылдың көвүрүг-тудуг эргелели кылганнар. Ооң-биле чергелештир Ус хемни кежир көвү-

ПОНЕДЕЛЬНИК, ОКТЯБРЬ 17

1 КАНАЛ

ПРОФИЛАКТИКА ДО 11.45
 11.45 Ералаш.
 12.00 НОВОСТИ.
 12.20 Комедия «Комедия давно минувших дней».
 13.50 Спецрасследование. «Врачебные ошибки».
 15.00 НОВОСТИ.
 15.10 «Лолита. Без комплексов».
 16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
 17.00 Федеральный судья.
 18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
 18.10 Кривое зеркало.
 18.40 «Адьютанты любви», т/с.
 19.50 Жди меня.
 21.00 ВРЕМЯ.
 21.30 «Охота на изюбря», т/с.
 22.30 Спецрасследование. «Квартирные мошенники».
 23.40 Ночные новости.
 00.00 «Братство бомбы», т/с.
 01.10 «Разрушенный дворец», х/ф.
 03.05 Что? Где? Когда?
 04.25, 05.05 Живой мир. «Супервулкан» Фильм 1-й.
 05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

ПРОФИЛАКТИКА ДО 11.50
 11.50 «Марш Турецкого», т/с. «Секретная сотрудница».
 12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
 13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
 14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ -

СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.30 Комедия. «Все, что ты любишь...».
 16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.
«ТЫВА»
 16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
 17.00 ВЕСТИ.
 17.15 Смехопанорама.
 17.45 «Обреченная статья звездой», т/с.
 18.45 «Черная богиня», т/с.
 19.45 ВЕСТИ. Подробности.
 20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
 21.00 «Банкирши», т/с.
 21.55 «Атаман», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+
РОССИЯ

23.20 Премьера. «Элвис Пресли. Во власти Рока».
 00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
 00.30 «Честный детектив». Авторская программа Э.Петрова.
 01.00 Синемания.
 01.25-03.36 «Плохие мальчики».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.

09.15 Вопрос... еще вопрос.
 10.00 СЕГОДНЯ.
 10.20 Чистосердечное признание.
 10.55 Кулинарный поединок.
 11.55 Квартирный вопрос.
 13.00 СЕГОДНЯ.
 13.30 «Марш Турецкого», т/с.
 15.35 Чрезвычайное происшествие.
 16.00 СЕГОДНЯ.
 16.20 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
 18.30 Чрезвычайное происшествие.
 19.00 СЕГОДНЯ.
 19.45 Начало сериала «Возвращение Мухтара-2». Всего 40 серий.
 20.50 Начало сериала «Лебединый рай».
 22.00 СЕГОДНЯ.
 22.40 «Воскресенье в женской бане. Безымянная звезда», т/с.
 23.45 Чрезвычайное происшествие.
 00.00 СЕГОДНЯ.
 00.20 «Школа злословия», ток-шоу.
 01.15 «Все сразу!» с Петром Фадеевым.
 01.45 Драма «Манон с источников».
 04.05 «Без следа-II. Двойник», т/с.
 05.05 - 06.00 «Оперативник», т/с.
ТВЦ-Сибирь
 06.00 Настроение.
 08.40 Героико-приключенческий фильм «Голубая стрела».

10.45 Командоры, вперед!
 11.15 Европейские ворота России.
 11.20 Опасная зона.
 11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 12.00 «Постскриптум» с Алексеем Пушковым.
 13.05 «Одно дело на двоих», т/с.
 14.10 Арена.
 14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 15.00 Регионы. Прямая речь.
 15.25 «Журавль и лягушка», «Машенька и медведь», м/ф.
 15.50 Телемагазин.
 16.00 «Мужская работа», т/с.
 17.05 Деловая Москва.
 17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 18.15 Марш-бросок.
 18.40 Телемагазин.
 19.00 «Инспектор Деррик», т/с.
 19.50 «Версты». Путешествие в Россию.
 20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 21.20 Пять минут деловой Москвы.
 21.25 «Умножающий печаль», т/с.
 22.25 Вторая Мировая. Русская версия.
 23.30 Времечко.
 00.05 СОБЫТИЯ. Время москов.
 00.30 «Кафе «Шансон»».
 01.05 - 02.45 Проект Люка Бессона. Драма «Дансер».

ТНТ

05.45 Москва: инструкция по применению. Дайджест.
 06.10 «Мой герой», т/с.
 06.45 «Жестокие войны», т/с.
 07.40 Глобальные новости.

07.15 «Эй, Арнольд!», т/с.
 07.40 «Приключения Джинми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
 08.05 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
 08.30 Предприниматель.
 08.45 Наши песни.
 09.00 «Охотник на крокодилов», д/с. «Опасные африканцы».
 10.00 Комедия «Гость».
 12.15 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
 12.40 «Крутые бобры», м/с.
 13.05 «Ох уж эти детки», м/с.
 13.30 Телемагазин.
 14.00 Школа ремонта.
 15.00 «Толстая девчонка», т/с.
 16.00 Дом-2. Это любовь!
 17.00 Голод.
 18.00 Необъяснимо, но факт. «Черные дыры Земли».
 19.00 «Рабья Изаура», т/с.
 19.30 Москва: инструкция по применению.
 20.00 Голод. Нью-Йорк.
 21.00 Дом-2. Это любовь!
 22.00 Комедия «Заводила».
 00.35 Дом-2. После заката.
 01.05 Москва: инструкция по применению.
 01.35 Ночной голод.
 02.05 - 02.25 Наши песни.

ВТОРНИК, ОКТЯБРЬ 18

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
 09.00 НОВОСТИ.
 09.05 «Охота на изюбря», т/с.
 10.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
 11.30 «Идолы». Скандальная любовь Фрэнка Синатры.
 12.00 НОВОСТИ.
 12.05 Премьера. «Большой обед».
 13.20 Дисней-клуб. «Кряк-бряк».
 13.50 Спецрасследование. «Квартирные мошенники».
 15.00 НОВОСТИ.
 15.10 Лолита. Без комплексов.
 16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
 17.00 Федеральный судья.
 18.00 Вечерние новости.
 18.10 Кривое зеркало.
 18.40 «Адьютанты любви», т/с.
 19.50 «Пусть говорят» с Андреем Малаховым.
 21.00 ВРЕМЯ.
 21.30 «Охота на изюбря», т/с.
 22.30 Тайны века. «Живая мертвая вода».
 23.40 Ночные новости.
 00.00 Комедия. «Откройте, полиция».
 01.50 Боевик «Последний контракт».
 03.25 Что? Где? Когда?
 04.50, 05.05 Живой мир. «Супервулкан». Фильм 2-й.
 05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
 06.45 Местное время. ВЕСТИ -

ТЫВА.

07.15 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Банкирши», т/с.
 09.45 «Одержимые дьяволом. Тайна Третьего рейха».
 10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
 11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

11.50 «Марш Турецкого», т/с. «Перебежчик».
 12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
 13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
 14.00 ВЕСТИ.
 14.10 Местное время. ВЕСТИ - МОСКВА.
 14.30 Суд идет.
 15.30 «Охотники за иконами», т/с.
 16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

«ТЫВА»

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
 17.15 «Кулагин и партнеры», т/с.
 17.45 «Обреченная статья звездой», т/с.
 18.45 «Черная богиня», т/с.
 19.45 ВЕСТИ. Подробности.
 20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
 21.00 «Банкирши», т/с.
 21.55 «Атаман», т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+
РОССИЯ

23.20 Премьера. «Золото для партии. Хлопковое дело».
 00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
 00.30 Триллер. «Пробуждая мертвецов».
 02.35-02.48 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
 09.15 «Вопрос... еще вопрос».
 10.00 СЕГОДНЯ.
 10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
 10.50 «Принцип Домино», ток-шоу.
 11.55 Начало сериала «Херувим».
 13.00 СЕГОДНЯ.
 13.30 Для тебя.
 14.30 «Лебединый рай», т/с.
 15.35 Чрезвычайное происшествие.

16.00 СЕГОДНЯ.
 16.20 Начало сериала «Каменская-2». Всего 16 серий.
 18.35 Чрезвычайное происшествие.
 19.00 СЕГОДНЯ.
 19.45 «Возвращение Мухтара-2. Без определенного места смерти», т/с.
 20.50 «Лебединый рай», т/с.
 22.00 СЕГОДНЯ.
 22.40, 00.20 «Гладиатор», х/ф.
 00.00 СЕГОДНЯ.
 00.35 «Без следа-II. Затмение», т/с.

01.35 «Лебединый рай», т/с.
 02.35 Футбол. Лига чемпионов. «Бавария» (Германия) - «Ювентус» (Италия). Прямая трансляция.
 04.45 Бильярд.
 05.05 - 06.00 «Оперативник», т/с.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
 08.30 Газетный дождь.
 08.40 «Умножающий печаль», т/с.
 09.45 «ТАСС уполномочен заявить...», т/с.
 10.55 «Тарзан», т/с.
 11.25 Петровка, 38.
 11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.

ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРИ

«Тываэнерго» ААН-ниң баш удур сагындырары болза, ажыглаан электри энергиязының санаашкынын чорударда, көрдүнгөн чурумга дүүштүр тургускан приборнуң учедунда көргүскенинге дүүштүр чорудар. 2005 чылдын декабрь 1-ден эгелээш, учет приборун (счетчик) чаданың шөлүндөн, бажыңнарынче кирип алганнарны санаашкынга хүлээп албас болгаш аныгалаан электри энергиязын тодарадырда, санажылганың чуруму-биле чорудар.

Чуртталга фондузунуң ажыглалын хандырып турар чурттаар оран-сава организациялары, телевилелде көрдүнгөн черлеринге учет приборларын катап тургузар болгаш камгалалын хандырап талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алып.

12.00 Момент истины.
 13.05 «Одно дело на двоих», т/с.
 14.10 «Свой дом». Телегазета «Из рук в руки».
 14.30 Супердиск.
 14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 15.00 Регионы. Прямая речь.
 15.25 АВВГДейка.
 15.50 Экспо-новости.
 15.55 «Мужская работа», т/с.
 17.05 Деловая Москва.
 17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 18.15 21 кабинет.
 18.40 Телемагазин.
 19.00 «Инспектор Деррик», т/с.
 19.40 Экспо-новости.
 19.50 Наша версия. Под грифом «Секретно».
 20.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
 21.20 Пять минут деловой Москвы.
 21.25 «Умножающий печаль», т/с.
 22.30 Особая папка.
 23.20 Времечко.
 23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
 00.20 «Только для мужчин», ток-шоу.
 01.05 «Синий троллейбус». Телефон доверия для полуночников.
 01.45 - 03.20 «Против ветра», х/ф.
ТНТ
 05.45 Москва: инструкция по применению.
 06.10 «Мой герой», т/с.
 06.45 «Жестокие войны», т/с.
 07.10 Глобальные новости.
 07.15 «Эй, Арнольд!», т/с.
 07.40 «Приключения Джинми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
 08.05 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
 08.30 Вперед, к новоселью!
 08.45 Наши песни.
 09.00 «Путеводитель по Вселенной», д/ф. «Начало времени».
 09.30 «Заводила», х/ф.
 12.15 «Как говорит Джинджер», м/ф.
 12.40 «Крутые бобры», м/с.
 13.05 «Ох уж эти детки», м/с.
 13.30 Телемагазин.
 14.00 Школа ремонта.
 15.00 «Толстая девчонка», т/с.
 16.00 Дом-2. Это любовь!
 17.00 Голод. Нью-Йорк.
 18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
 19.00 «Рабья Изаура», т/с.
 19.30 Москва: инструкция по применению.
 20.00 Голод. Нью-Йорк.
 21.00 Дом-2. Это любовь!
 22.00 Комедия «Автостоянка».
 00.05 Дом-2. После заката.
 00.35 Москва: инструкция по применению.
 01.05 Ночной голод.
 01.35 - 01.55 Наши песни.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ

ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңында № 220 өрээлинде улусчу эмнекчи-магистр ижин-баар, гайморит, импотенция, арагадан, остеохондроз, депрессия, нерв аарыын, өске-даа аарыглардан эмнээр.

Адыштан шинчилеп көргөш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачытты, каргыш-чатканы чайладыр. Шо-төлге, хуваанак, кыдат хуваанак, өң-биле хуваанак салыр. Ажыл-агыйга, өөредилгеге берге айтырыглар тургустуна берзе, кыска үе иштинде сеанс эрттирип тургаш, дузалаар.

Тел.: 8.905.929.2175.

ПЯТНИЦА, ОКТЯБРЬ 21**1 КАНАЛ**

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Охота на изюбря», т/с.
10.20 «Агент национальной безопасности», т/с.
11.30 «Идолы». Грета Гарбо - актриса Голливуда.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 Премьера. «Большой обед».
13.20 «Дисней-клуб». «Ведьма».
13.50 Человек и закон.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.00 «Хозяйка судьбы», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости.
18.10 Кривое зеркало.
18.40 «Адьютанты любви», т/с.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 «КВН-2005». Высшая лига. Первый полуфинал.
23.40 Золотой граммофон.
00.40 «Мы - вместе». 20 лет группе «Алиса». Концерт.
01.50 Комедия «Пустоголовые».
03.40-05.15 Триллер «Зверь».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Банкирши», т/с.
09.45 «Мой серебряный шар. Георгий Юматов».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 Мусульмане.
12.00 Вся Россия.

12.15 «Городок». Дайджест.
12.45 Комната смеха.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.10 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.30 Суд идет.
15.30 «Охотники за иконами», т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

«ТЫВА»

16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.15 «Кулагин и партнеры», т/с.
17.45 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Черная богиня», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЪВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 Премьера. «Юрмала-2005». Международный фестиваль юмористических программ.
22.55 Боевик «Мафия бессмертна».
00.50 «Осторожно! Красная ртуть», х/ф.
02.25-02.38 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.15 «Вопрос... еще вопрос».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Криминальная Россия.
10.50 «Принцип Домино», ток-шоу.
11.55 «Херувим», т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Для тебя».

СУББОТА, ОКТЯБРЬ 22**1 КАНАЛ**

05.30 Нарисованное кино. «Принцесса Лебедь поет песни».
06.00 НОВОСТИ.
06.10 Мелодрама «Пять вечеров».
08.00 Играй, гармонь любимая!
08.40 Слово пастыря.
09.00 Дисней-клуб. «Кряк-бригада», «С добрым утром, Микки!».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 «Три окна» Андрея Макаревича.
10.50 «Никита Михалков. Свой среди своих», д/ф.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Здоровье.
13.00 Василий Шукшин. Последние 24 часа.
14.00 Комедия «Дети Понедельника».
15.50 Райкин, сын Райкина.
16.40, 18.10 Иосиф Кобзон, Лайма Вайкуле, Лев Лещенко, Клара Новикова, Александр Буйнов в юбилейном концерте Ларисы Рубальской.
18.00 Вечерние новости.
18.40 Кто хочет стать миллионером?
19.40 Премьера. Бисквит.
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 Фестиваль юмора «Умора-2005».
23.00 Церемония вручения премии MTV-2005.
00.30 Драма «Дверь в полу».
02.30 Триллер «Зверь». 2-я серия.
04.00-04.50 Суперчеловек. «Жестокий ринг» Фильм 3-й. «Бешеный бык».

РОССИЯ

06.00 Доброе утро, Россия!
07.40 Золотой ключ.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-Москва.
08.20 Русское лото.
08.55 Военная программа.
09.20 Вокруг света.
09.50 Субботник.
10.30 Утренняя почта.

11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ-Москва.
11.20 «Сто к одному», телеигра.
12.15 В поисках приключений.
13.15 Клуб сенаторов.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Родня», х/ф.

«ТЫВА»

16.00 Депутаттың индири «Законодательная власть».
16.10 «Ажы-биле...». Открытый разговор. Прямой эфир. Тел. 5-22-72.

16.55 Коллаж.
17.00 Хөгжүмүг байыр.
17.10 Навигатор.
17.20 Местное время. «Вести-Тыва. Итоги недели».

РОССИЯ

18.00 «Аншлаг» и компания.
18.55 Секрет успеха.
19.50 В «Городке».
20.00 ВЕСТИ.
20.15 Зеркало.
20.30 «Честный детектив». Авторская программа Э.Петрова.
21.00 Субботний вечер.
22.50 «Персона нон грата», х/ф.
01.10-03.06 Триллер «Вирус».

НТВ

06.00 Мелодрама «Раба любви».
07.35 Национальное Географическое Общество детям.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
08.45 Без рецепта.
09.25 Дикий мир.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.15 Главная дорога.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен!
13.55 Детектив «Русский дом».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.15 «Женский взгляд». Александра Яковлева.
16.55 Своя игра.

14.30 «Лебединый рай», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Каменская-2. Я умер вчера», т/с.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Хазанов против НТВ.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
23.40 Детектив «К северу через северо-запад».
02.25 Биллиард.
02.55 Кома: это правда.
03.25 «За гранью возможного-VI», т/с.
04.30-06.00 Комедия «Дамы приглашают кавалеров».

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.30 Газетный дождь.
08.40 «Умножающий печаль», т/с.
09.45 «ТАСС уполномочен заявить...», т/с.
10.55 «Тарзан», т/с.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.00 «Наша версия. Под грифом «Секретно».
12.50 «Денежный вопрос».
13.05 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Свой дом. Телегазета «Из рук в руки».
14.30 Супердиск.
14.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.00 Регионы. Прямая речь.
15.25 «Дюймовочка», «Изобретение», м/ф.
15.50 Телемагазин.
16.00 «Мужская работа», т/с.
17.05 Деловая Москва.
17.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Приглашает Борис Ноткин.
18.40 Телемагазин.
19.00 «Инспектор Деррик», т/с.
19.50 «Народ хочет знать», ток-шоу.

20.45 СОБЫТИЯ. Время московское.
21.20 Пять минут деловой Москвы.
21.25 Детектив «Версия полковника Зорина».
23.15 Деликатесы.
00.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
00.25-03.05 Драма «Несколько дней из жизни И.И.Обломова».

ТНТ

05.45 Москва: инструкция по применению.
06.10 «Мой герой», т/с.
06.45 «Жестокие войны», м/с.
07.10 Глобальные новости.
07.15 «Эй, Арнольд!», м/с.
07.40 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
08.05 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
08.30 Русская усадьба.
09.00 «Химия на кухне», д/ф.
10.00 «Эльвира - повелительница тьмы-2», х/ф.
12.15 «Как говорит Джинджер», м/с.
12.40 «Крутые бобры», м/с.
13.05 «Ох, уж эти детки», м/с.
13.30 Телемагазин.
14.00 Школа ремонта.
15.00 «Толстая девочка», т/с.
16.00 Дом-2. Это любовь!
17.00 Голод. Нью-Йорк.
18.00 Комеди Клаб.
19.00 «Рабыня Изаура», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод. Нью-Йорк.
21.00 Дом-2. Это любовь!
22.00 Комедийный фильм ужасов «Монстр-мэн».
00.20 Дом-2. После заката.
00.50 Москва: инструкция по применению.
01.20 Ночной голод.
01.50 Наши песни.
02.05 Комедия «Вверх тормашками».
04.00 - 05.05 «Диагноз: убийство» т/с.

Кызыл хоорайнын болгаш кожууннарнын чурттакчыларын кады ажылдажылгаже чалап тур.

Ужуражылга октябрь 21-де, Парлалга бажынынга, 3-кү каът, офис б1, 13 шакта болур.

моториалу на открытом воздухе. Триал наций.

ТНТ

07.00 «Жестокие войны», м/с.
07.20 «Сказка о попе и работнике его Балде», «Сказка о золотом петушке», м/с.
08.10 «Мой герой», т/с.
08.40 Каламбур.
09.10 Маски-шоу.
09.35 Фигли-мигли.
10.00 «Монстр-мэн», х/ф.
12.05 Маски-шоу.
12.40 «Сейлормун», м/с.
13.05 Возможности пластической хирургии.
14.00 Верю - не верю.
14.30 Каламбур.
15.00 Голод. Нью-Йорк.
16.00 Дом-2. Это любовь!
17.00 «Саша+Маша», т/с.
17.30 Комедия «Саша+Маша».
18.00 Кандидат.
19.00 Фигли-мигли.
19.30 Верю - не верю.
20.00 Голод. Нью-Йорк.
21.00 Дом-2. Это любовь!
22.00 Комеди Клаб.
23.00 Дом-2. После заката.
23.00 «Секс» с Анфисой Чеховой.
00.00 Ночной голод.
00.30 «Правила секса», т/с.
01.00 Наши песни.
01.15 «Мой герой», т/с.
01.50 Комедия «Комедия строгого режима».
03.35 - 04.45 «Диагноз: убийство», т/с.

ТОРГААЛДАРНЫ ОНААГАН

Хереглекчилернин эргелеринин база кижинин чагай чоруунун камгалалынын хайгааралын чорудар Федералдыг албаннын Тыва Республикада девискээр эргелелинин дыңнадыры болза, Кызыл хоорайда чоннун амыдырал хандырылгазынга хамаарыштыр металл болгаш керамика база чурук кылып турар 11 бүдүрүлгелерге хыналдаларны чорутканынын түннелинде 2004 чылдын декабрь 21-де үнген №171 Федералдыг хоойлунун, 1992 чылдын февраль 7-де үнген «Хереглекчилернин эргелеринин камгалалынын дугайында» деп № 23000-1 РФ-тин хоойлузунун, 2005 чылдын февраль 1-де үнген Россия Федерациязынын Чазаанын № 49 доктаалынын, 1997 чылдын август 15-те Россия Федерациязынын Чазаанын бадыйаны № 1025 «Россия Федерациязынын чонунун амыдырал хандырылгазынын дүрүмүнүн» нормаларын хажыткан чурум үрээшкннери илереттинген.

Дуза көргүзеринин үезин айытпаан, хереглекчилернин эргелерин камгалаар организацияларнын адрестери, телефон номерлери чок, амыдырал хандырылганын айыыл чок чоруунун дугайында эргежок чугула медээлерни хереглекчилерге дыңнатпайн турганы илерезен.

Бүдүрүлгедэ хандырылга чорударынын үези айыттынмаан, 4 чурук салоннарында саарыкчыларнын күрүне регистрациязы эрткеннин, оларны демдеглээн албан черлеринин дугайында медээлер чок болган. Үш бүдүрүлгедэ чурук кылып хандырылга ажылы-биле чергелештир барааннар база садып турар болган. «PREMIUM» болгаш «OLYMPUS» деп аттарлыг 26 модельдиг фотоаппараттарнын бүдүрген чери билдинмес, оон дугайында орус дыл кырында медээлердаа, паспорттарынын орус дыл кырында очулгазы-даа, канчаар ажылгаарынын дугайында сүме бижик-даа чок болган. Фотопленкаларга хамаарыштыр байдал база ындыг.

Ынчангаш 34 санныг, нити 35,0 муң рубль өртектиг фотоаппараттары, 293 штук санныг, 16,9 муң рубль өртектиг фотопленкаларны садарын соксаткан. Оон ыңай ол бүдүрүлгелерде ажылдаар стол, сандайлар санитар дүрүмгө таарышпас кылдыр тургусулаан. Бир бүдүрүлгедэ ажыл чуруму сагыттынмайн турар. 2 сайгылгааны үрелик байдалда, ажылдаар орансавазы септеттинмээн болган. Касса аппаратады чок, садып алыкчыларга квитанция бербей турганы илерезен.

Административтиг чурум үрээшкннин дугайында 12 протоколду, чурум хажыдышышкынарнын чайладырынын дугайында 11 негелде бижикти, 10,5 муң рубльге административтиг торгаал онааган 12 доктаалды тургускан.

Ирина КВИТНЫХ, башкарыкчы специалист.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ОКТЯБРЬ 23

1 КАНАЛ

05.00, 06.10 Художники Уолта Диснея в фильме «Фрэнк и Олли».
06.00 НОВОСТИ.
06.40 Мелодрама «Предлагаю руку и сердце».

«Багси».
04.00 «Поджог, или Короткое замыкание», д/ф.
04.30-05.20 Тайны века. «Война шахматных королей».

РОССИЯ

06.00 Доброе утро, Россия!
07.20 Сельский час.
07.45 ТВ Бинго-шоу.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ - Москва.

новые самураи».
01.20-03.10 Триллер «Почти темно».

НТВ

05.50 Киноновеллы «По мотивам рассказов В.Шукшина». «Бессовестные», «Другая жизнь».
07.30 Сказки Баженова.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.

пионов.
02.40 - 06.00 Спортивная драма «Большой приз».

ТВЦ-Сибирь

06.55 Вестерн «Текумзе».
08.35 Православная энциклопедия.
09.05 Отчего и почему?
10.00 Марш-бросок.
10.30 Наш сад.
10.55 21 кабинет.
11.25 Пятая передача.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москв.

АВТОСАЛОН
"ТЫВА - СИБТЕХНОСЕРВИС"
официальный представитель в Республике Тыва
НОВЫЕ АВТОМОБИЛИ!
ВАЗ ГАЗ УАЗ
Приди - выбери и купи!
О цене договоримся!

ТНТ
07.00 «Жестокие войны», м/с.
07.20 «Античная лирика», «Прометей», «Привет мартышке» м/ф.
08.10 «Мой герой», т/с.
08.40 Каламбур.
09.05 Маски-шоу.
09.35 Фигли-мигли.

ОКТЯБРЬ 14 — Заповедник ажилдакчыларының хуну БОЙДУСТУҢ ОНЗА КАМГАЛАЛДЫГ ЧЕРЛЕРИ

1993 чылда Тыва Республиканың бирги Президентизи Ш.Д. Ооржак онза камгалалдыг бойдустан девискээрлериниң шөлүн, республиканың ниити девискээринден 20 хуу чедир өстүрер деп программада көрдүнгөн. Амгы үеде Тыва Республиканың онза камгалалдыг бойдустан девискээрлери 8,7 хуу чедир өскөн.

чыдын чок кадарып турарлар. Бир өөрүнчүг медээ — Тываның девискээри «Убсунур ыйгылаажы» заповедник Бугу-делегей чергелиг ЮНЕСКО бойдустан салгалының санынче комитеттин 27-ги сессиязының шийтпирибиле 2003 чылдын июль 4-те Парижде (Франция) кирген. Ол тыва чонга канчаар-даа аажок улуг чедишикин, чоргаарал. «Убсунур ыйгылаажы» заповедниктин ажилдакчыларының ниити саны — 79 кижичеткен.

чок бойдустан төтчеглекчилерин тудары, оларны торгаары. Заповедникте хөй чылдар иштинде үре-түннелдиг ажилдап келген специалистер база хөй, олар Тыва Республиканың Чазак деннелинде, Россия Федерациязының Бойду-курлавырлар яамызындан шаңнал-мактал ап турганнар.

«Азас» заповеднигинде эртем талазы-биле орадакчы директору Нина Иосифовна Молоковага Россия Федерациязының алдарлыг экологу деп бедик атты бо чылын (2005) тывыскан. Ынчангаш шак мындыг үлегер-чижектеги, алдарлыг ажилдакчыларывыска чоргаарланып чоруур ужурлуг бис.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызы, республиканың Улусчу чогаалдыла болгаш дыштанылга төвү, Тыва Республиканың Композиторларының чогаалдыкчы эвилели октябрь 22-де ССРЭ-ниң культуразының, Россияның болгаш Тываның кичи-культура болгаш спорттун тергиини, Россияның спорт мастери, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Кара-Кат Очур-оолович Ооржактың 60 харлаан байырлалыкче чалап тур.

Программада:
1. Ветеран аттыг спортклубтун кежигүннериниң аразынга баскетбол маргылдаазы (И.Ярыгин аттыг спорткомплексе. Эгелээри 08.00 шакта).
2. Республиканың тулган чемпиону дээш хоочуннар аразынга тыва хүреш маргылдаазы Херел аттыг спортзалга. Эгелээри 11.00 шакта.

Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ даргазының кичээнгейинге

Дузалап көрүнер, уругларым доңуп эгеледи

Мен, Ольга Шоофовна Монгуш, Ак-Довурак хоорайның Постоянный суурда чуртталга-коммунал ажил-агыйы муниципалдыг бүдүрүлгениң №1,2 ниити чуртталга бажыңнарының комендантызы бооп ажилдап чоруур мен. Он ажи-төлдүң иези мен — 4 оол, 6 кыс. Өөм эезиниң кадыы багай, ийги бөлүктүң инвалиди. Дөрт школачы, 2 студент уругларлыг мен, эң бичиизи садик барып турар. Бажыңым ийи аал чурттаар бажың, бир талазын боду одаар, бир талазы ЧЭТ-тен чылыгыны ап турган. Ол талазынга ооң мурнунда дайын киржикчи кижичет турган. Өскээр чоруур деп баарга, ажи-төлүм көвей болгаш огородун бодааш, садып алган мен. Эрткен чылын педучилище чанында кудук үрели бээрге, ону кылыр дээш, сооп келгенде чылыг хооразының суун өжүрүп, салып турда, биске келген чер иштинде хоорза доңгаш, чарлы берген. Ону олчаан кылбааннар. Кышты арай деп ашкан бис. Шак-ла мындыг уткалыг ча-

гааны «Хемчиктин сылдызы» солунга үндүргөн мен. Оон-даа огулуг харыы албаан мен. Шак бо чагаамны чүгле силерниң «Шын» солундузалаптар деп идеген, бүзүрөп бижип ор мен. Частан эгелеп Ак-Довурактын ЧЭТ даргазы Артур Эрес-ооловичиге барып келген мен. Баштай кылып бээр бооп аазал турган. Оон ам бо күс дүжүп кээрге, кылбас бис деп харыы берген. Бистиң чанывыска турган хуу садыг «Эдегейниң» ээзи, үрелген столоваяны септеп эгелей берген турган. Оон ол садыгың ээзи чылыг кириер дээш, төп чылыдылга төвүнден коштурар дээрге, төлээри хөй апаарга боттарыңа тускай одалга системазын кылып алганнар. Садыгың ээзи Ольга Ивановна өртек улуг-дур дээш, төп

трассадан коштурарыңдан ойталап кааптарга, меңээ кылбас бис деп харыы берип турарларыңынчан билип алган мен. Мастер Часкар-оолдун чугаалап турарыбиле алырга, Ольга Ивановнаның акшазы хөй, ол хоорзаларны садып ап болур турган дээр. Чамдык ажилдакчылар бөдүүн улусту ажиы-биле куду көрүп, тоомчага албайн чорууру хомуданчыг-дыр. Ажи-төлүм көвей, кылып берип көрүңер деп дилээримге, көңүс тоовас, силерниң акшаңар бар звес дээр. Арга-чадаарда чуртталга-коммунал ажил-агый даргазыңдан дуза дилеп: «Канчал билир силер хоорзаларның оода чамдызын тыптарымың» дээримге, «Дөмей-ле ажиылы көвей, хоржок» дээн. ЧЭТ даргазы Артур Эрес-оолович биле мастер Часкар-оол

бот-боттарыңче чууй кагырыңа өй кижилер болган. Ала чайны өттүр, соок күс дүшкүже чедир мегелеп келген. Ам бо сооп келгенде канчап чылыдылга кылдыртып алыр мен. Дөрт өөреникчилерим, бир садик чоруп турар оглум, 2 студент уругларымың чарыгдалы дыка улуг. Ижерчири, идик-хевидээш. Өөм ишти инвалид, мээң шалыңым чүге-даа четпес. Бүдүн чылыдылга системазының чарыгдалы дыка улуг. Бо кыжын донуп кээрин бодаарга, бергезин. Хөй ажи-төлдүг, маадыр ие кижидир мен. Таанда мээң эргем чок кижичет мен бе? Чылыдар херексел ажиылаарга, энергияны хөйну чарыгдаар, ооң өртээ хүн бүрү өзүп ораарын кижичет бурзу билер-ле болгай. Меңээ дузалаарыңарны улуу-биле диледим, хүндүлүг даргаларым? Ольга МОНГУШ. Ак-Довурак хоорай.

ӨСКЕЛЕРГЕ ҮЛЕГЕРИН КӨРГҮСКЕННЕР

Чөөн-Хемчик кожунунуң 240 чыл болган байырлалының бүүдүүндө Ийме суурга халдып чеде бердивис.

Бир херим иштинде суму чагырганының активчилери: эмчи Катерина Базыр-ооловна Ондар, Ийме ортумак школазының склад эргелекчизи Кара-Кыс Дырты-ооловна Ондар, Культура бажыңының директору Максим Чолдак-Хунаевич Монгуш, суму чагырганының даргазының оралакчызы Татьяна Имажаповна Монгуш, библиотекарь Зоя Очур-ооловна Монгуш, херээженнер чөвүлелиниң даргазы Вера Шыраповна Монгуш олар бир өг дерээн турлар. Кожунун сумуларының аразында өг мөөрейинге киржир деп турар улус болду. Дыка-ла кызымак белеткенип турар улус болду. Оларның ол ажылы халас барбаан. Эртинде Чадаана хоорайга Чөөн-Хемчик кожунунуң тургустунга-ла 240 чыл болган байырлалында сумулар аразында өг мөөрейинге бирги черни алганнар.

Ооң мурнунда, өгнү байырлалга белеткеп турар хүн херээженнер даргазы Вера Шыраповна Монгуш-биле Ийме суурда херээжен

Ийме сумузда Херээженнер чөвүлелиниң даргазы В.Ш. Монгуш.

чоннун амыдыралының дугайында каксы айтырган кижжи мен. Херээженнер чөвүлели 7 кижжи составтыг ажилдап турар. (Мөөрейге өг белеткеп турган активчилер ол). Суурнуң чурттакчы чонунуң саны 766, ооң иштинде херээжен чон — 405. Херээженнер чөвүлели суурда өг-бүлө бүрүзүнге дузалал ажил-агыйны сайзырадырынче онза кичээн-

гейни салып турар. Ол дээрге өг-бүлө бүрүзү ногаа тарыыр огородтуг, амыдыралында четчир малдыг болур чорукту чедип алып дээни ол. Чединмес өг-бүлелерге дузалаар сорулга-биле сумуда херээженнер фондузу ажыдып алганнар. Оон кирген акша-хөреңги-биле чединмес өг-бүлелерге материалдыг дузаны шаа-биле көргүзүп турарлар.

Бо чылын Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү Марь 8 таварыштыр сумунуң херээженнер чөвүлели «Иймениң кенээттери» деп мөөрейни эрттирген. Аңаа Иймеге керин болуп келген угбалар, дунмалар киришкен. Аңаа бирги черни Людмила Сандыжаповна Ондар, ийгизин Оюмаа Очур-ооловна Монгуш, үшкү черни Оюмаа Ондаровна Шыжапай тус-тус ээлээн. Ашакка барган черинге эң эки кенээт деп мактадырга, чуржааттарыга, өөнүң ээзинге чоргааранчыг, өскелерге-даа үлегер болуру чугаажок. Бо дээрге чаңгыс чижек. Сумунуң херээженнер чөвүлели өске-даа байырлалдарны халас эрттирбейн, бир-ле солун тематиктиг кезээни херээженнер ортузунга эрттирери

чаңчыл болган. Бо чылын Чөөн-Хемчик кожунга херээженнер чөвүлелдериниң аразында болуп эрткен спартакиадага Вера Шыраповнаның удуртканы Иймениң херээженнер чөвүлели бир дугаар чер алган. Оон ыңай Чөөн-Хемчик кожунунуң тургустунганындан бээр 240 чыл болган оюнга турсааткан сумулар аразында өг мөөрейинге база-ла Ийме сумунуң херээженнер чөвүлелиниң белеткээн өө база-ла бирги черни алган. Ол өгнүң езулуг ээлери

Ийме сумузда эң хөй 1000 ажыг хойлуг Хүлер-оол Байыр-оолович Монгуш (чурукта) болган. Ол өөнүң ээзи Аленора Хурал-ооловна, уруглары: 1-ги классчы Аян, 4 харлыг Сайлык, 1 харлыг Уян олар-биле мөөрейге киржип, ону улам каастаан. Тыва национал хептиг ээлери тыва езу-биле дерээн өггө олуруттарга, тоолда дег чараш болган.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

Иениң хомудаалы

КӨДЭЭ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРНИ ДЕТКИП КӨРЗЕ?

Бөдүүн ие мен. Бо назынымда «Шын» солуннуң номчукчузу боордан башка, бижикчизи болуп-даа чорбаан мен. Ынчалза-даа бо рынок үезиниң амыдыралын көрүп, эдьимге шенеп көргөш, чамдык бодалдарымны илередикседим.

Чамдык кижилер рыноктуң бо берге үезинде ажил-ижин чидирип, бергелерге таваржып, тоянчылап, элп-түрөп, эстип-хадый бергенери-даа бар боор-дур. Ындыглар дээрге кошкак кижилер-ле ыйнаан. Мен ыңчаар бодаар-дыр мен. Ынчалза-даа чамдык кижилер ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, өөредип, амыдыралдың ак оруунче үндүрүп алырының аргаларын дилеп, кызып чурттап чоруурлар. Бодум ындыгларның бирээзи мен.

Тыва кижиниң амыдыралының кол өзээ — мал-ла болгай. Ажыл чок калган кызымак кижилер малы-биле амыдырап чоруурлар. Радиодан дыңнап, теле-дамчыдылгалардан дыңнап олургаш, чамдык депутаттарның, даргаларның ажилдап кылып, үндүрүп, бадылап турары хоойлулар мени бодандыра бээр-дир. Мал өстүрүп, ооң-биле ажы-төл азырап, ооң чымыжын чүктөп чоруур ие кижжи мал-магандан кирер орулганың деңгелиниң кудузун кайгап, муңгараар-дыр мен. Эътти бүдүрүп аар сен, ону дужаарга, 1 килограммны 50-60 рубльге хүлээп аар. А үндүрүп садып турар кижилер 1 килограммны 100-130 рубльге садар. Бистиң, боттары-выстың, базаарга туруп алгаш, 1 кг эътти 100-120 рубльге садар харыывыс кайда боор. Хүндүс малы-выс кадарар, дүне оларны таң-нылдаар болгай бис.

Радио, тележурналистерниң малчыннарның ажил-амыдыралының дугайында дамчыдылгаларны көскүзү-биле чырыдып турарыңа өөрүүр-дүр мен. Мал, чер ажылдыг тывалар, бистернин, чамдыктарывыстың шээр малды 1000 баш чедирип, бода малды 100-100 баш чедир өстүрүп чоруур. Ындыг кижилерни езулуг маадырлар дээр мен.

Ынчалза-даа ыңча малды

өстүрүп алгаш, эьдин, дүгүн, сүдүн сайгарар черлер чогуңдан куду өртөккө садып, орта орулга албайн чорууру хомуданчыг. Радиодан дыңнаарга, Бай-Тайганың бир малчыны 2 чүкк машинада дүгүн ам-даа сайгарып албаан. Сайгартынмаан дүгүн өрттедип-даа турган. Тес-Хемде арааттар 60 саар инзэндэн чүгле шай сүттеп ижеринге өйлей саап, арктанарын бызаалары-биле кады анаа үндүрүп турар. Чүге дизе кожун төвүндө сүт сайгарар чер чок. Ооң кадында мал одарының үндүрүү баш ашпа. Ажы-төл азыраар дээш эвээш-биче мал азыраар улустуң орулгазы үндүрүгже үне бээр ышка-жыл? Бодап көрүңер даан, ыңчап баарга, мал тударының ажыы бар-дыр бе?

Чүгле кызымак кижилер чүткүп, бүгү-ле аргаларны ажыглап, амыдыралын чүгээртедип турдала, мындыг таарымча чок хоойлулар үндүрүп, улусту улам ядарадып, мал азыраан өг-бүлелерниң эвээш-биче орулгазын үндүрүглерже хавырып апар чүве болза, мал азырап амыдыраары болдунмас, мал азыраар кижилер-даа чок апарбас чүве бе?

Хүндүлүг, депутаттар, удуртукчу даргалар! Силернин сарыылдыг удуртулгандардан нийтиледди, чоннун амыдыралының сайзыралы хамааржыр дээрзин утпаңар! Көдээ ажил-ишчилерни деткип, көдээ продукциялар хүлээп алып черлерден тургусса кандыгыл. Дүктен кидис өөр цехтен чоп тургузуп болбазыл. Аңаа садар дүк чонда четчири-биле бар. Дүктен чоорган, кидис идик чоп кылып болбазыл. Эъттен тушенкалар чүге кылып болбазыл. Акша-хөреңгини чөп ажыглап, чонга ажыктыг бүдүрүлгелер ажыдары эргежок чугула.

Раиса ТҮЛҮШ.

Кызыл кожун.

Үстүү-Хүрээ дугайында сөс

«Үстүү-Хүрээ-2005» — дириг хөгжүмүнү, чүдүлгө фестивалы шөлгө эрткенин көрдүвүс. Байырлал Далай-Ламаның 70 харлааныңа капсырлажып, сарыг шажынны Тывага сайзырадырынга төнчү уткалыг бооп, хүрээ тударыңа хөй-ниити, чонну кириштирери кол өзектелип турар.

Хүрээниң амгы байдалы: мурнуу талакы ханазы, дээвинри болур кыры чок, бедик черден көөр болза, кас демдек сагышка кирер, хос соңга карактары (рамалары) хос куруг болганындан бузундулары арткан хүрээ дүрүзү. Канчап буступ калганыл? — деп айтырыга харыы тода: хүрээ-хиит феодализм артынчызы дээш хувискаалчаан тывалар боттары-выс үредивис. Эрткен үеде культураның болгаш төөгүнүң тураскаалын хайгаарал болгаш хумага чогувус-биле үрзэнинис ол деп түңнээр уjurлуг бис. Хүрээниң соңгу талазында б баганалыг ийи өг дүрүлгө азы-ларының карышкаа 40-50 см, көрүш чок, уштуна берген. Швергин дескилээр херек, оон башка кайа азы бажың, өг дээрзин ылгаары берге. Кыдат аян-биле туткан крышалыг бажыңгыгаш ханазында «Медлукт» деп бижиктиг, а чанында дүрген дуза машиназы байырлалда тур ажыглаары илдең. Суурдан пенсионер Клара Ооржактың соондан шажын езулалды хүрээге кылырын хайгаарадым. Бузунду арткан-даа болза, чус чыл сонгаар хүрээ тударда улуг ламалар шилип ыдыктаан хүрээге келгенде, тускай езулал кылып чурумнуг чүве-дир.

Хүрээниң азыыңа келгеш, ийи адышты салгаш, тейлээр. Хүн аайы-биле хүрээни долганып, 4 азыгларыңа дээртип тейлээш, 4 немелде азыглары, соңга ийлеринге адыш-биле дээп эртпишаан, сагыш-сеткил, бодалың бургандан дуза дилеп, арыгларың база бүүрөп, чалбарыыр. Чамдык кижилер хүн ажар талалавайн, дедир талазындан долганып, аразында чугаалажып чоруур, экскурсиялап келгенер дег, шажынның эге билин безин чок тенекпейлер-даа ышкаш чорду. Үш долгангаш, мурнуу таладан хүрээ иштинче киргеш, ийи холду тейлей тудуп ап, хүрээ ортузунда узун сандайга олуур. Чемниң дээжин салгаш,

ай шайны чажып, келген херээни, ал-бодун, өг-бүлөңе дузаны хайырлаарын дилеп, сеткилиң ажыдып, бургандан дилеп, ында салган хааржакка акша-көпеекти өргүүр.

Хүрээ азыында бузундулар аразында тывылган арыглап каан бурганнар чаныңа чөс көпеектер, демир акшалар салыр. Тейлевишаан дедирленип, үне бергеш, сандайга олуруп, шүгдүнүп көргөш: «Бурган өршээ!» — дээринге, сеткилиң чийгей бээр, иштики күш немешкени ол деп бил.

Бодумга хамаарыштыр Ленин, Сталин болгаш Коммунистг партияның херээ дээш, кезээде белен мен! — деп езулал кылып чоранымны, үежи эш-өөрүмнү сактып келдим.

Хүрээниң мурнуу талазында манзалардан кылган сценадан Орлан Дамба-Хуурак Далай-Ламаның 70 харлааның «Ом мани пад ме хум» таринаны 3 катап шупту номчаанывыс-биле ыры-хөгжүм фестивалы ажылын уламчылаан.

Мөге хурежи, аът чарыкы-даа, ыры-шоорлуг музыканы мага хандыр көрдүвүс. Фестивальга даштыкыда Моол, Кыдатта тывалар, Хакасия тывалары, шоорлар келир болза эки. Ылаңгыя, эртемден Марина Монгуштуң номунда дылын барык чидирген 15 муң Моолда урянхайлар база Дамба-Хуурактың кинолентанында Сенгел тываларын, делегейде алдаржаан тыва уктуг моол чогаалчы Калзаңны чалаары күзенчиг. Орлан Дамба-Хуурактың Сенгел тываларының дугайында кинозун ном кылдыр үндүрерин шагда-ла манавышаан дээрзин сагындырыксадым.

Хүрээ даштында шөл 70 чылдарда ногаан турганын кончуг эки караам-биле көрүп, ууттунмас сигенин кадыыр-биле кезип чордум.

Ол үени пенсионер Мая Ондар мынчаар сактыр: хүрээ турар черни шаандан тура-ла Орта-Алаак дээр. Долгандыр терен сигениң шык чеге үүргене, кулча кызыл чайт, сиген сүстүме, кижжи дөңмээниң орту чедир. Малчыннар Узун Очур-оол, Депутат Таян, Курутай, Мандык, албан организациялар, микрорайоннар сиген кезер бижыглан дилиндектерлиг. Хүрээни долгандыр 30

хире улуг сарааттар салып, малчын бригадаларга хүлээдир чаңчыл турган. 70 чылдарда Красноярскиден студент отряд күштүг тракторлар-биле буга тыртып, кыдыы бетоннарлыг бугаларны узун, доора кылган соонда, ногаан шөлдерин кадып, алаакка хөй талдар сырый үнгүлээн.

Хүрээден Арыг-Бажы ферма үстүңгө чедир каракка көзүлдүр шыктыг шөл читкен. Бөгүн довурактыг шөлгө кижжи кылаштаары берге, довурак буртулаар, кижжи аксы-боксунче кирер» — деп хомуудады.

— Делегей чергелиг фестивалы эртер шөлду чүге машина-биле суг чаштырбааныл? — деп кожун чагырганыңдан үндүрүг төлекчилери айтырыг салыры-выска, чүү деп харыы бээрил? Бодавыже улуг фестиваль болурун чөпшээрээн болганда, Чадаана хоорай, кожун чагыргазы харыылаар уjurлуг. Чагырга даргалары, культура килдизи чүге мында көзүлбес, киришпес чүвөл? Мындыг улуг фестиваль киржикчилериниң чаныңа шыва тон, иши бөрттүг, моң сапогтуг эр, херээжен сербээ эзириктер чугаа эреп, ол улус анчыгындырып турарларны шагдаалар эскербеди. Чадаг кылаштаан, соңгазында эртирилген бижиктиг машиналар, аъттыг кижилер эртерге, довурак-доозун буртулаар чорду.

Программа езугаар 10 шакта мөргүл болбады, сарыг хептиг ламалар келбеди. Түңнел сөске байырлал солун, боттары-выс дарга-бошканыс көзүлбээн, а белеткел ажылдары, аалчылар болгаш чонну хандыраары-выс четпес. Үстүү-Хүрээ байырлалының хөгжүлдө алырын, Жүрээге чедир орукту асфальтылап, улус-чон шеф ажылын организаастаары-дыр. Чижээ: арга-ыяштыг Бажың-Алаак, Чыргакы, Шами, Хөндергей бир-бир бажыңнар ыяжын сөөртүп, чүге тудуп болбас деп? Теве-Хая, Хайыракан, Ийме, Баян-Тала 3-3 км сайны төгер. Ажыл-даар талазы-биле кол штабты чаа чагырыкчы Хаплак баштап, организаакчы-менеджер шинээн көргүзөр чадапас, көрзе чүл?

Дадар-оол САТ.

Бажың-Алаак суур.

• В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 70-ги юбилейлиг сезонунун ажыдышкынына

Өгбелерим дугайында сактыышкын

Тыва театрының бир дугаар профессионал дээди эртемниг артистери Ленинград хоорайда А.Н.Островский аттыг институту дооскандан бээр бо чылын 80 чыл оюн байырлап эрттирер.

Ол 1955 чыл. Тыва чонга, тыва культураның хөгжүлдесинге онза болушкун болган деп бодум хуумда бодап чоруур мен. Чаа институт доозуп келген аныяк, чараш артистеривис: Владимир Шаравиевич Монгалбий (мээң честемниг акызы), Тыва Республиканың алдарлыг артистери Александр Сүлдемиевич Тавакай, Салык-оол Шырапович Куулар, Намчыл Хертекович Дадар, Сиин-оол Лакпаевич Оюн, ол ышкаш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг акылдакчылары: Андрей Бегзиевич Сагды, Клара Чамьяновна Сагды, артистер Галина Төмүр-ооловна Дүгөржаа, Тамара Николаевна Сат, Чылбак-оол Салчакович Мартай-оол, Чөлбөней Самбаевич Ооржак чаа ажылдап келген үезинден эгелээш көрүкчүлерниң, тыва чонунуң, өзүп орап салгалдың иштиги культуразының хөгжүү-рунге, эстетиктиг кижизидилгезинге улуг салдарын чедирер кончуг чараш, онзагай рольдарны классиктиг чогаалдарның болгаш тыва чонунуң амыдыралының дугайында шиилерге ойнап, бараалгап чорааннар.

Адаан артистеривистен бөгүн бистинг арываста беш кижиге артканын билер бис. Дээди эртемниг артистеривистинг доозуп келген 1955 чылы онзагай чыл деп демдегеп тура, баштайгы уран чүлдүң непередикчилери, тыва театрың үндизилекчилери Кара-кыс Музук, Максим Музук, Николай Өлзей-оол, Александр Лаптан, Максим Дакпай, Любовь Севилбаа, Конгар Хүргүлек, Константин Дамдын, Дамба-Даржаа артист база өске-даа бот-тывынгыр артистер боттарының күзел-соруу-биле хөгжүм-шии театрың тургузар өвээ болганын мээң авам, ачам төөгүз бээр чораан. Бо артистеривисти Россиядан келген тускай эртемниг артистер өөрөткөш, ортумак эртемниг артистер кылдыр үндүрген деп каанын төөгүдөн номчаан мен. Бо кайгамчыктыг, төрүмелинден салым-чаянныг баштайгы артистеривис ийиги салгал боор, 1955 чылда дээди эртем-билиг чедип алгаш, өскөн-төрөөн чуртунче чанып келген артистеривиске улуг салдарын чедирип, үлегер болган деп бодаар мен.

Школага өөрөнмейн тургаш-ла тыва театрың үндизин артистериниң шиини, концерттерин шуптузун эрттирбейн авам, ачамның ачызында көөр турган бис. Чүге дээрге авам, ачам ол шагда удуртукчу ажылдарга ажылдап турган болгаш артистер кээрге, хүлээп алгаш, удуур, чыдар, чемгерер, шиини, концерттер эрттирер черлерни таарыштырар ажылдарны идекпейли-биле кылдыр чораан. Ол болур шиини, концерттерже шупту уруларын эдертип алып, артистерниң дугайында биске чугаалап бээр, боттары база бот-тывынгыр артистер бооп, кожуунуң көрүдөлөринге киржип турган. Ынчангаш акыларым бичизинде-ле баяннаар, ачам хөөмей-сыгытты күүседир, авам аажок гитарага ойнаар, бистерни уруларын вальсаарыңга, танцылаарыңга өөредип каан.

Ынчангаш театрың 1955 чылда доозуп келген дээди эртемниг артистерин шуптузун дыка эки таныйр мен. Мен ынчан школага өөрөнип тургаш, бодумнуң клазының концерттеринге шүлүк чугаалап, орус ырлар ырлап, ол артистерге демей болуксаар турган мен.

Дээди эртем чедип алгаш, профессионал артистер болганыңдан бээр 80 чыл болган оюн таарыштыр тыва театрың сивастыңа бо сактып чугаалаан артистеривистинг ачы-дузасында, оларның изин салган салгакчыларының уран талантызының күжү-биле кандыг солун шиилерни, оюн-концерттерни тыва көрүкчүлөр көрбөөн дээр.

Уран мергежилдиг өгбелерим дугайында сактып олура, шуптузунуң кандыг концертке чүңү күүседип, көрүкчүну магадатканын бижир болза, чүс-чүс арзынар керек.

Дээди эртем чедип алган артистеривистинг бо чылын ажылчы намдары 80 чыл болган. Тыва кижиге бүрүзү артистеринге дыка ынак, назылап кырый берзе-даа оларга ужурашкаш, оларның талантызынга, эрткен орунуга мөгейип, эки сестер-биле сактып чугаалаарлар. Бөгүн мен

чүтле чаңгыс хоочун артист, Тыва Республиканың база бир ады-сураа билдингир Клара Чамьяновна Сагды өгбевистинг дугайында бижип көрейн. Чүге дээрге ол бо чылын 78 харлаан юбилейин демдегеп эрттирген. Төөгүлүг 1955 чылда Ленинград хоорайда театр институтун Клара Чамьяновна, Андрей Бегзиевич, Сиин-оол Лакпаевич артистеривис "Кызыл дипломнар"-биле дооскаш келгеннер. Аныяк артистер келгеш, баштайгы базымнарында-ла эштериниң аразындан шүтүп үнүп, олар чүтле шиилерге ойнаарындан аңгыда, театрың хей-ниити ажыл-агыйыңга идекпейлиг киржип, төрөөн чуртунуң өске-даа хөгжүлделиг культура адырларыңче шымып киргеннер.

Клара Чамьяновна улуг хемчээлдиг шиилерге кол рольдарны дидими-биле ойнап эгелээш: "Иркутскиге болган төөгү", "Бустушкун", "Кажар Будамшу", "Ынак-шышкан алды кижиге" дээш, оон-даа өске шиилерге ойнаан. Ук шиилерге чараш, чаптанчыг овор-хевирни тургускаш, көрүкчүлерниң сонургалын чаалап алган. Оон дугайында ол үеде үнүп турган солунсеткүүлдерге бо артистериниң ойнаан шиилериниң сайгарылгазын критиктер-даа, көрүкчүлөр-даа онзаалап бижип турган.

Клара Чамьяновна артист болурундан аңгыда, шиини чогаалыңче хандыгып эгелээш. Оон бир дугаар бижээн шиини "Кыстың оруу" солун, чаа үениң шиини болган. Шииниң кол утказы аныяк кижилерниң амыдыралдың улуг оруун шын шилип алырын, бергелерге тура дүшпес, амыдыралда багай чүлдөр-биле (арагалаар, мегелээр, ажылдаар хөңү чок) чидиг демиселди ол шиинде көргүскен. Клара Чамьяновна шиини артисти кижиге болганда, шиини канчаар бижирини, оон кол идеязын, чөрүдүүлериңни кончуг тода чогадып тургузар. Ол талазы-биле тыва шиини чогаалчыларының эң шыраак кижилериниң бирээзи деп билер мен.

"Кыстың оруундан" эгелээш, бо хүнге чедир К.Ч.Сагды чээрби ажыг хей, чаңгыс көжөгели шиилерни бижээн. Оон иштинден республиканың улусчу театрлары, шиини бөлгүмнери К.Ч.Сагдының дыка хей шиилерин сценага тургускаш, район болгаш республика чергелиг шиини конкурстарыңга көргүскөш, тиилекчи бооп үнүп турган. Ылангыч Эргис-Барлыктың улусчу театры (оон режиссеру Валерий Мюрзю) К.Ч.Сагдының бижээн шиилерин бодунуң театрыңның репертуары кылдып алган, автор-биле сөөлгү чуртталгазыңга чедир чогаалдыкчы найыралды тудуп келген. К.Ч.Сагдының "Аныяндан адың камна", "Кижиниң шокары иштинде", "Бир фермада" деп шиилерин барлыкчылар каш ууда сценага тургускаш, чонга бараалгаткан.

К.Ч.Сагдының чогаатканы "Шоодай иштинде шивегей", "Аржаалайның буурашкыны", "Күдээзиниң күжүн көөр", "Кудадан өске куда" деп шиилеринде аныяк-өскөн кижилерниң ажыл-хожулга тура чок, оорланар, мегелээр, арагалаар, чийк амыдырал дилеп чурттаар, ада-иезин, улуг кижилерни хүндүлөп көрбес, мөзү-шынар талазы-биле быжыг туруш чок кижилерни сойгалап көргүскөн. Ынчангаш бо шиилерни улусчу театрларның бот-тывынгыр артистери боттарының клубтарыңга, культура бажыңнарыңга тургузарыңга эптиг болгаш чийк.

Эулусчу театрларның сайзыралыңга улуг идиг болуп турар. К.Ч.Сагды авторларның калбак чогаалдарын, расказтарын база шижидип бижиринге дуржулгалыг мастер. С.Токаның "Араттың сөзүн" шижиткен. С.Сюрюн-оолдун "Ырак булуттар", П.Самойловтун "Ильичиге чагаа" дээш, оон-даа өске кыска расказтарны школачыларга таарыштыр, өөреникчилер аразында шиини бөлгүмнеринге тургузары-биле таарыштыр бижээн.

90 чылдар үезинде Клара Чамьяновна өөнүң ишти артист Андрей Бегзиевич-биле Тожу кожуунуң культура ажылыңга, улусчу театрың хөгжүлдесинге улуг дузаны чедиргеннер.

Бо хоочун артистер пенсиялап алган үезинде безин 6 чыл Тожуга чурттааш, чаңгыс болгаш хей көжөгелиг шиилерни тургускаш, чүтле Тожуга эвес, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Бай-Тайга, Варыин-Хемчик кожуунарга автобустап, самолеттап чоруп тургаш, чонга солун шиилерни көргүскөн деп солуннарга бижип турган.

Ол артистеривистинг бодунуң профессионалыңга ынаан, сорукутуун кайгап ханмас турдуvus.

"60 Маадырларывыстың" чүс чыл оюнга тураскааткан Тоора-Хем суурнуң улуг стадионунга хөгжүм-биле үдеттирген, театржиткан көргүзүгүнү режиссерлап тургускашын Тожу чону амга чедир сактып, магадап чугаалаарлар.

К.Ч.Сагды шиини бижиринден аңгыда — езулуг удуртукчу, организатор, республиканың чогаалдыг бажыңыңга, театрлар килдизи, хөгжүм-шии театрының уран чүүл талазы-биле режиссеру, телестудияның бир дугаар режиссеру, Культура яамызының оралакчы сайыды.

Бо хүннерде К.Ч.Сагды Россияның Тывада ачы-буян фондузунуң президентизи. Ол ажылыга 1993 чылдан 2001 чылга чедир даргазы, 2001 чылдан эгелеп президентизинге томуйлаткан.

6000 ажыг амыдыралыңга чединмес, инвалид кижилерге 816 муң акша түнүг идик-хеп, аш-чем аймаа-биле дуза чедирешишкиниң организастаан.

Алдарлыг артистериниң киржилгези-биле (Титов Санчат, Кенеш Батыл, Ооржак Кара-Кат дээш, өскелер-даа) 40 ажыг концерттерни чонга халас көргүскөн. Фондузун шугуму-биле аныяк инвалид Павел Агыр-Санаевич Ооржакты Санкт-Петербург хоорайда юридиктиг өөредилге черинче өөредип чоруткан, бо хүннерге чедир студентиниң стипендиязын, орук хөлезиниң дээш, оон-даа өске чарыгдалдарын фондуздан төлөп берип турар.

К.Ч.Сагды Ачы-буян фондузунуң мурнундан кожуунарга марафоннарың удуртуп эрттиргеш, кирген акша-төгөрикти, идик-хепти марафон эрттирген суурларыңна амыдыралыңга чединмес, аарың-аржык, инвалид улустун даңзызын тургускаш, дораан чонга үлөп бээр ажылдарны Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Таңды кожуунарга дээш, өске-даа суурларга эрттирген. Ол марафоннарга бодум киржип, тыва чонунуң аразында эки кижилер хей деп чүвени демдегеп чордум. Тес-Хем кожуунга баргаш, малчын аалдарга баарга хой, молдугура дээш, суурларга акша-хөреңгини, идик-хепти харамнанмайн чон берип турарын көрдүм. Оларны адап болур: Самагалдайның эмчилер, башкылар коллективтерин, районунуң тускай эртемниглерни, сугарылга эргелели, малчын Байыр Максимович Суванди дээш, өскелер-даа. Мөңгүн-Тайга, Таңды чону база-ла ыңдыг болганы өөрүнчүгү.

Оон-биле чергелештир К.Ч.Сагды Тыва Республиканың Россияга каттышканындан бээр 60 чыл, найысылалыыс Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл болган оюнга тураскаадып Михаил Мөңгениң "Ураанхайлар" деп калбак чогаалын шижиткен, Самагалдайның улусчу театрыңга тургузуп берген. Ол шиини бистинг тыва чуртувуска хей чылдар мурнунда шын болуп турган төөгүлүг болушкуннарыңна сцена кырыңга диргизип, тыва чонунуң хосталгага, чуртунга ынаан, тываларның депшилгеже чүткүлдүүн, бергелерге торулбайн хосталга дээш хей чылдарда демисежил тургаш чедип алган хосталгазын чидирбейн, келир үеже тыва чонунуң амыдыралының шын оруун шилип аар дээш чугула шийтирп үндүрүп турарын аныяк-өскөңге, тыва чуртувустун ара-албаты чонунга бараалгадып көргүзөр сорулга-биле үезин, акша-хөреңгизин, арга-сүмезин, талантызын харамнанмайн хайырлаан хүндүтү хоочун чонун адын адаары чугула.

Дээли Дадаровна Өндүр, Кара-Күске Күнзөкович Чооду, Силинмаа Саяновна Чооду, Долгар Ондаровна Оюн-Барган, Иван Максимович Суванди, Олег Кузымч Кунгаа, Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак, Оюмаа Сенгиевна Седей, Алексей Төгүсович Бөлгүм-оол, Михаил Николаевич Мөңгө, Делгермаа Кокага — бо адаан чон бот-тывынгыр артистеринге шиини бедик деннедиг ойнаарыңга шупту байдалды тургузуп, идик-хевин тып таарыштырарыңга, чурук каасталгазын, дериг-херекселдерни тыварыңга, танцисамны чогаадып тургузарыңга, чырык каасталгазын дериринге улуг үлүг-хуузун киирген. К.Ч.Сагды улуг организакчы дуржулгазы, сорукутуу, улуг назылыг-даа болза оон төнмес-батпас улуг энергиязы, чуртунга, чонунга ынаа, бердинги, чонну хаара тудуп билери үстүңде чонну бо буянныг үлө-херекке кириштирип

кыйгырганы ол деп бодаар мен. "Ураанхайлар" деп шиини албан-биле эрте-бурунгу тыва чуртувустуң найысылалы Самагалдайга эрттирер деп сорулга салдынган турган. Чон ол шиини улуг сонургал-биле көргөн. Чүге дээрге тыва чон төөгүзүңде-ле чурту чараш, байлактыг, мал-маганың, казымал байлактыг, хей-хей хөлдөр, хемнерлиг, аржаан сугларлыг, чурумалдыг бойдуз дагларлыг, эм оъттарлыг, яңзы-бүрү аң-меңниг, тодуг-догаа, кадык, мөге-шыраак, хей-хей ажы-төлдүг, чараш овор-хевирлиг чон-на болгай бис.

Мен бодум өөреникчи чылдарымда-ла школага болур концерттерге, танцы бөлүүңге активчи киржип, ырлар, шүлүктээр турган мен. Школа соонда институтка база-ла ол чаңчылымны кагабайн чораан мен. Институт дооскан соонда, Чадаана хоорайга ажылдап келгеш, бот-тывынгыр артистериниң аразыңга дораан кирип алган мен. Улусчу театрың удуртукчузу Зоя Тасовна Монгуш турган. Ол эжим мени дыка эки тывалаар кылдыр өөредип, Куулар Чаш-оолдун "Өсүс-оол" деп шиизинге кадынның ролун ойнаарыңга Чөлбөней Самбаевич Ооржак артист-биле кады өөрөткөннер. Ол шиини К.Ч.Сагды хүлээп алган. Чадаанага ажылдап, чурттап тургаш, Клара Чамьяновна Сагдының салдары-биле тыва культураның хөгжүп турган үезинде дыка хей чүүлдерни өөрөнөп көрүп алган мен. Республиканың бот-тывынгыр артистериниң көрүлдесинге белеткенип туруваста, К.Ч.Сагды Бурятияның алдарлыг танцы артисти Чыден Бадмаевти, тыва театрың хоочун артисти Чөлбөней Самбаевич Ооржакты эдертип алгаш келгеш, шупту концерт номерлерини, танцыларны хынааш, келген артистери бистинг концерт номерлеривисти эки эдип чазап бээрин дилээш. Оон түннелинде Чөөн-Хемчик кожуун бирги черни чаалап алган бис. Партия райкомунун I дугаар секретары Шулуу Даваевич Куулар концерттивисти удуртуп, "Партияны алгап тур мен" деп бодунуң чогааткан шүлүү-биле концерттивисти ажыткан. Ол көрүлдө үезинде бот-тывынгыр амгы үеде ады-сураа алгы берген "Октябрьның 30 чылы" аттыг совхозтун чылгычызы Дамба-Доржу Сат, "Искра" совхозтун трактористи Мergen-Херел Монгуш, Шулуу Даваевич Куулар, Зоя Тасовна Монгуш, Дамдын Санчаевич Куулар дээш, оон-даа өскелер кожуунуң культура ажылының деннелин эки деп санаарыңга улуг үлүг-хуузуң кииргеннер. Ынчангаш бо эш-өөрлерниң аразыңга чорааныңга чоргаарланыр мен.

Оон-даа хей талантылыг эш-өөрүмнү шуптузун адап биживээнимни буруудатпазын диледим. Бөгүн юбилляр угбам К.Ч.Сагды дыка хей бодаалдарымны хайныктырып, профессионал артист эвес болзумза-даа, ол чылдарда К.Ч.Сагды оралакчы министр тургаш, Тыва Республиканың бот-тывынгыр артистериниң хей-адын көдүрүп, чажырыттып чораан талантлыларын ажыдып, кижиге бүрүзүн уран чүүлге хаара тудуп турган түннелинде чурттакчы чонунуң 60-70 хуузу черле артистеп турган боор деп бодап чоруур мен, оларның аразында мен база.

К.Ч.Сагды ол чылдарда сыгыт-хөөмей номерлерин күүседип турган талантылыг, артистеп чораан өөрүвүстү Монгуш Хунаштаар-оол, Кара-Сал Ак-оол, Маржымал Ондар дээш, өске-даа бот-тывынгыр артистери СССР-ниң улуг хоорайларыңче көрүлдөлөрже чорудуп турган. Кайгамчыктыг чараш үнүг Дамба-Доржу Сат, Мergen-Херел Монгуш артистеривисти профессионал артистер кылдыр Кызыл хоорайге чалаан турган. Оларны Клара Чамьяновна шуут "самородок" оолдар-дыр деп үнөлөп турганың черле утпас мен.

Юбиллярның байырлыг хүнүн эрттирп турда, Самагалдайның улусчу театры "Ураанхайлар" деп шиизин Кызыл хоорайның чонунга бараалгаткан.

Тыва чонунуң база бир көскү черни ээлеп чоруур, чогаалчы, могаг-шылаг чок угбавыска каң кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзөп каалы.

Нина МӨҢГЕ,
Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы, Россия Федерациязының алдарлыг мелиоратору,
Суг, мелиорация талазы-биле Тыва Республикада федералдыг күрүне албан чериниң удуртукчузу.

МӨГЕЛЕРНИҢ ИЕЗИ

Тываларның спортчу оюннарында эң-не солуну — тыва хүреш. Ону сонуургавас эр, херэжен-даа тыва кижжи чок боор оң. Мөге дугайында сонуургалым аайы-биле амгы үеде сумо хүреше делегейниң ийи дакпыр чемпиону Аяс Монгуштуң авазына ужуражы бергеш, оон сонуургаан айтырыгларымны салып, чугаалаштым. Тываның төөгүзүнде мөңгөде артып каар аас-кежиктиг ие-дир бо деп бодап ордум.

Аястың авазын Кара-Бызаа Бырлыймаевна Монгуш дээр. Ону көөрге, үе-чергезинден ылгалыр онзагай чүве-даа чок ышкаш, ынчалза-даа карактарының оду ам-даа чайнап чоруур болду. Иениң эриг баарлыг, чымчак сеткил-хөңнү кижини чайгаар-ла өөртүп, өттүр көре бээр.

—Чамдык улустардан силерни дыңнаарымга, Кызыл-Тайга чурттуг-даа дээр, чамдыктары Баян-Тала чурттуг-даа дээр-дир. Чогум черле кайы чурттуг силер? Ук-төөгүңерни сонуургадып көрүңерем, Бырлыймаевна— деп сонуургаан мен.

—Кижжи хамаанчок куш безин төрүттүнген чер-чурттуг-ла болгай, дунмам. Мен Сүт-Хөлдүн Алды-Ишкинниң доора хеми Үстүү-Соор деп хемге төрүттүнген мен. Авам-ачам тыпчап алгаш, аңаа чурттап чораан. Ачамның төрелдери кууларлар, монгуштар болгаш өске-даа аалдар Үстүү-Соорга хөй турган. Мандай-Дарган деп дарган Үстүү-Соорга тараа тыртар дээр-белиг хемниң суунуң унунга ийи каът бажыңчыгаш кылып алгаш турду. База бир кончуг ажылчын кижилерниң бирээзи тарааны база ол хемге тарып ап, суг-биле ажылдаар ол дээрбеге далганнадып турган. Ол үеде ол далганың чаагайын чүү дээр!

Каш чүзүн малын малдап, шупту ажылчын, кежээ кижилер чурттап чорду. Ол улустуң ызы-чурундан артак мээң чоок төрелим Куулар Дугаржаптың ортун оглу, Тываның база бир шыырак мөгелериниң бирээзи — Бегирээ деп черде арбын малды өстүрүп, даштыкы чурттада безин ады үне берген Куулар Даржааны танывас кижилер ховар боор. Ачамның-даа, авамның-даа ук-төөгүзү шупту ажылчын, кежээ, кара ажылга дөжү, маска-биле дөмей улус чүве.

Үстүү-Соордан көшкеш, Кызыл-Тайга суурга чурттап турган бис. Мээң дөргүл-төрелдерим ам-даа ында бар. Ачам чогум хүрешлес, ынчалза-даа кара күжүн шуут улус кайгаар кижжи-ле болгай. Шаанда Үстүү-Соорга ол-ла аалдарның малы шору арбын болгаш кыжын хунан, дөнен шарыларны чыш кылдыр ажылгап чораан. Ачам ол улустуң шарызын сокчуп бергеш, берген чиг эддин шары кежинге кагаш, чаңгыс холдап эгин ажыр чүктеп кээрин ам-даа утпаан мен. Ол үеде улус экииргек, артында

бодунуң төрелдери-ле болгай. Бир холунда быжырган эддин туткан келир. Шары кежин өлүбиле аргамчы кылып аар дээш ынчаары ол-дур ийин. Ачамны көргөш, билбес улус болза, белен-селен чүве тоовас кижиди деп бодаар, а херек кырында ол дег уян, хээр кижжи чок. Кызыл-Тайга суурга чурттап турувуста, И.В.Сталин мөчөөн деп радиога дыңналып келди. Сургуулдар ол хүн өөрөнмес, кажыыдал кылдыр чарлап турар чүве. Сургуулдарны башкылар чыскаап алгаш, бүгү чуртта эң-не шылгараңгай кижиден чарылдывыс деп чугаалап турган. Сургуулдар ыглажып турган. Ачам база карааның чажы дамдылап, ыглап турду. Хөңнү кончуг-ла уян кижжи.

Улус-чонга удур бодунуң чурттап эрткен назынында бичи-даа багай, эпчок чүүл кылып көрбээ. Авам аа көөрге кадык-быжыг, эр шинчилиг, эрес-шоова, ажыл дээнде дүне-даа улаарап оттуп кээр чыгы кижжи-ле болгай. Авам мени күш-ажылга каңнаан. Оң арыг-силини Кызыл-Тайганың чону кайгап турду, кодан девискээри шаң-биле дөмей кылаң арыг. Иштенир-даараныр, оон кылбас ажылы-ла чок. Авам мөчүүр бетинде мени аажок чагып-сургаан. Назы-харым бо хире улгадып-даа келгеш, куду баштандыр төрээш, азырап каан ием карактарыма ол-ла хевээр көстүп кээр-дир.

Кижиниң амыдырал-чуртталгазында каалаан орук кайда боор, бергелерге таваржып, караам чажын-даа төп келген кижжи мен, чүү дээр ону. Үр үеде кады чурттап келген уругларым адазы Семис-оол Сорукевич Монгуш дугайында бодап-сагыжым хөрөк-чүрээмде ам-даа хевээр. Мөчүүр мурнунда берге аарып чыткаш, “Аязым-на кончуг болур, көөр силер” — деп шаг чоок, чадаарда чугааланып чыткаш, бурганнады. Кээргенчинге хөрөк-чүрээм ышкманнап, канчаар-даа харыым чок кыннып чордум. Меңээ аар-берге хүннердүннер дыка үр адырлып чадап турду. Чуртталгавыс бүгү дургунда чаңгыс катап сен, мен деп аас былаажып көрбээ улус бис. Хайлыг аарыг эжимни ынчаар элекке чарып апарды. Кожуун, сумуларга-даа шыырак хүрежи чораан кижжи чүве. Шаңналын келгеш, дораан меңээ тутсур.

Өөм ишти мөчүзе-даа, “Баян-Тала” колхозунуң кодан хоюн хүлээтпейн кадарып чордум.

Улуг оглум Владимир шору өзүп келген болгаш меңээ дузалыг апарган. Амгы бо хүннерде уругларым өскен, шупту өглүг-баштыг, эртем-билиглиг. Сыным хөндүрлүп келген, мал-маган тудуп чурттап чор мен. Улуг оглум хөй катап шүгген, Тываның шыырак мөгелериниң бирээзи. Оглу адазының соон салгаар боор, улуг-шыыраа кончуг кижжи, шаңнал-макталды ап чоруур шыырак мөге апарган.

Бодунуң ажы-төлүн мактаарга, шала эпчогу-ла кончуг боор чүве-дир, ам канчаар, меге звес, шын чүвени. Телевидение ажылдакчылары Аястың дугайында айтырыглар салырга, шаам-биле харыылап бердим.

Баян-Таладан Шамбалыгже көшкеш, база хөй кадарып турган мен. Амгы үеде колхоз-совхозтар сандарап дүшкүлээ. Ынчангаш бодунуң хуу малымдан салдынмаан мен. Кырган мен дээш олуруптарга кайын боор, “кыры шимчээрге, хырын тодар” деп улустуң чугаазы барла болгай.

Алды кижини төрээш, өстүр азырап каан мен. Дөрт кыс, ийи оол. Оларның аразында эмчи, башкы-даа кижилер бар. Ортун уруум Айлана — дээди эртемниг эмчи. Суг-Аксында ажылдап-чурттап чоруур. Аптекалыг. Бүгү кожуунуң чонун ховар, тывылбас эмнер-биле хандырып турар. Ол эмнерни дорт соңгаартан эккеп турар кижжи. Уруумнуң өөнүң ишти Артаа Чаң-оолович Ондар мээң сагыш-сеткилимге кончуг-ла тааржыр, ажылгыр, кежээ, томаанныг кижжи. Олар бир оол, бир кыстыг. Оглу Субудай үези оолдар аразына шүүп-даа турду. Уруу Сюзанна 2004 чылда республикага болган бичии даңгыналар мөөрейинге киришкеш, “Мини-мисс -2004” деп атты чаалап алган. Чөөн чүк улустарының белин чайып ойнаар танцызын ол тулган күүсеткен деп чугаалап ор.

Хар-назыны улгады берген кижиден хөй айтырыглар салырындан арай эпчоксунуп, бодалымда ам-даа борбак-борбак чүвөлөр артып кага-даа, солун чугаазы дээш, өөрүп четтиргеними илереткеш: «Тываның төөгүзүнде көстүп көрбээ мөге кижини өстүрүп каан-дыр силер. Аястың канчаар хүрежи чораанының дугайында өңнүг чуруктарлыг ном үндүрер болза эки-дир аа, угбай» деп сүмелээримге, “Харын аан” деп чөпшээрэ-жили ор.

—Бирги арынга силерниң чуруктарыңар турар. Ол чуруктарыңа адаанга үш дылга тайылбыр англи, орус, тыва дылдарга турар болза таарымчалыг. Ооң-биле кады өске-даа Тываның спортчуларының чуруктары

кирип болгай — дээримге, ол аажок өөрүп ор.

Делегейниң ийи дакпыр чемпиону кижжи дугайында өңнүг чуруктарлыг номну, шынап-ла, чүге үндүрүп болбас боор.

Кара-Бызаа угбайның ада-иези шупту дөңгүр кара-кара инектерлиг чораан. Уруун чаптааш, ашак Кара-Бызаа деп алган. Бырлыймаалыг кезектиг чайгаар мал сүзүктүг улус деп улуг кижилерден дыңнаан мен.

Мал база чайгаар өзер черлиг боор деп ачам чугаалап орав чүве ийин. Мал эдерген кижжи тодуг чоруур деп бурунгу өгбелер өттүр сөглөп чораан. Шынап-ла, ындыгларга Бырлыймаевна хамааржыр.

Чадаанага долгандырыг хүреш болган. Моол мөгелер база киришкен чүве. Аяс кымга-даа октапайн, машина шаңналдың ээзи болган. Иези карааның чажы бүлдөейнип оглун куспаптап турду, өөрүшкү-биле холушкан ие кижиниң эриг баары, эки сеткили кылдыр эскерген мен.

Бырлыймаевнаны ажы-төлү сеткилин хомудадып көрбээ. Уругларының адазы чок-даа апарга, оларын төлөптиг кижилер кылдыр иези кижизиткен. Аяс бо чылын Наадымга 14 дугаар катап шүүлген. Ниити шүүлгениниң саны билдинмес.

Мындыг кайгамчык мөге оолдарны төрээш, кижизиткен иеге бо чылын 70 харлап турар назынында Тыва Республиканың Чазаа бедик үнелээшкини бээр күзенчиг. Тываның төөгүзүнде артып каар мөгевис Аяс ол. Каш дакпыр ызыгуур салгаан болгаш, Аястың мөге чүвези ында.

Бырлыймаевна малчыннап чораан үезинде көдээ Совет депутатына каш удаа соңгудуп, “Беш чылдың тергиини” деп хөрөк демдээ болгаш өртектиг белектер, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнадып чораан. Күш-ажылдың хоочуну.

Бо кыраан назынымда хеймер оглум Аястың кудазы ышкаш куда-даа көрүп көрбээ мен. Тыва Чазаа Баштыңчызы Шериг-оол Дизижиковичтен эгелээш, бүгү сайыттар, даргалар оглум кудазына киришти. Мээң өөрүшкүм өгге, черге-даа сынышпайн турган дээр болза, хөөредиг звес — дээш, хөрээнде бодалдарың Бырлыймаевна тө каап орду.

Бо хүндүлүг иениң 70 харлаанын уруглары эрттирер деп турар. Ынчангаш төлөптиг мөзү-бүдүштүг, эки кижилерни кижизиткен иеге 70 харлааны-биле байыр чедирип, ам-даа чонунуң аразына чурттап, оон-даа ыңай узун назылыг болурун күзедим.

Сандю Тюлюш.

Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга.

ШЫДЫРААЧЫЛАРНЫҢ СҮМЕЗИ

Даа кожуунуң 240 чылынга тураскааткан шыдыраа маргылдаазы Чадаана хоорайга чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Кызыл кожууннардан шыдыраачылар күжүн шенешкен. Оларның аразында эң бичиилери Кызыл-Мажалык школазының 7-ги классчызы Андрей Иргит, Чадаанадан 9-ку классчы Ай-Херел Ооржак, улуг назылыглардан Ак-Довурактан Чамыяң Ондар, Кызылдан Тадар-оол Куулар, Чадаанадан Шаалый Монгуш олар киришкен.

Барыын-Хемчиктен он кижини Валерий Саая баштаан, Сүт-Хөлдөн 4 кижини Макар Донгак баштааш, боттарының машиналарына сынчып чедип келгени өөрүнчүг.

Даа кожуунуң чагыргазы, спорт комитеди аалчыларны чымчак, чылыг уткуп ап, удуур-чыдар черни белеткеп, аяк шайлыг, аштыг-чемниг хүлээп алган. Кол судья Даш-оол Ондар маргылдааны ийи хонукта швейцар система-биле эрттирер дугайында ойнакчыларга чөпшээрэди бадыладып алгаш, ойнакчыларның дугаарларын тодарадып, оюнну эки организастыг эгелээ.

Баштайгы салыгдан-на Барыын-Хемчиктин Валерий Сааязы, Сүт-Хөлдүн Макар Донгак, Өвүрнүн Валерий Куулар, Чадааның Орлан Сарыглар, Ужар Монгуш, Баян-Таланың Сергей Куулар, Кызылдан Херел Сандай-оол удурланыкчыларын удуп, мурнуку одуругну ээлепкен.

Чидиг демиселдин түнелинде алып 7 сандан 6,5 санныг Чадаанадан Ужар Монгуш кымга-даа уттурбайн, тиелелгени чедип ап, чемпионнаан. Ийги черни Баян-Таладан шаанда Чөөн-Хемчиктин каш дакпыр чемпиону чораан хоочун шыдыраачы Куулар Шириндиниң оглу Сергей Куулар (5,5) алган. А 5 санныг улустуң саны дөрт кижжи болу бээрге, Бухгольцтун коэффициентин ажылаарга, 3-4-кү черлерни Өвүрден Валерий Куулар, Барыын-Хемчиктен Иван Күжүгет олар алган.

Хоочуннар аразындан бирги черни 4,5 санныг Макар Донгак алган, ийги-үшкүзүнде — Чамыяң Ондар биле Тадар-оол Куулар. Тиилекчилерге хүндүлүг бижиктерни, медальдарны, акша шаңналдарын тывыскан.

Бо маргылдааның бир онзагай чүүлү — деткикчилер хөй болганы. Кол деткикчи кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Роза Доржуевна Деге болган. Тиилээң үш шыдыраачыны ол он муң акша-биле шаңнаан.

Түнелинде шыдыраачылар ынак оюнун аныяк-өскен ортузунга нептередирип чедип алырда, хөй маргылдааларны хоорай, суур, сумуларга эрттирери чугулазын айыткан. Валерий Куулар бо күзүн Өвүрге ыяап эрттирерин, Тадар-оол Куулар төрээң чери Баян-Талага эртер маргылдаага деткикчилээрин аазааннар.

Оон аңгыда, республиканың бирги чери дээш маргылдааны эрттирерде кожууннар төптеринче шилчидерин шыдыраачылар сүмөлөп турар.

Тадар-оол КУУЛАР.

Кызыл.

Мөге МААДЫР

(Тураскаадыг)

Арзылаң мөге Маадыр Монгуш Салыг онаан девий бээрге, Алды баштыг Кара-Дагның Чалгын чайган эзири-ле!

Алыс төөгүн, үнген дөзүн Алдан-Маадыр уктуг-ла сен. Ачаң чурту, төрээң чериң Алдан-Маадыр, Хорум-Дагда.

Төрел чонуң, төрел аймааң Төдү ында чурттап чоруур. Төөгүлүг чонуң салгал. Төлөптиг бооп чор сен, Маадыр.

Ада-өгбең угун дөзээң, Амгы шагның мөгези сен. Алдан-Маадыр, Хорум-Дагның Алдар-аттыг оглу-дур сен.

Монгуш Санчай — кырган-ачаң Моол, тибет судур номчуур. Хүрээ-хиитке өөрөңгөн Күштүг-шыырак чүдүкчү-дүр.

Санчай Монгуш шавы шаанда, Салымның-ла мөге чораан. Үжүрлежир, шүглү-даа бээр, Үстүү-Хүрээ мөгези-дир.

Сарыг шажын сагылгалыг, Сарыг-Хелиң атка четкен. Арат чонга буян кылып, Алдар-аттыг хелиң кижжи.

Кээргээчелиң, энерелдиниң, Хелиң өгбең салгаан боор сен. Мөге мен деп, менээргенмес, Бөдүүн мөге мөзүлүг сен.

Турза узун — тутса мөге бүдүштүг бол, Турамыккай бардамың чок, кижизиг сен.

Тура-сорууң, сеткилиң ак чаагайын, Дузааргааны Тываа, Моолга көргүскен сен.

Ажы-төл хөй, чедимче чок өг-бүлээ, Амыдырал кошкак кижээ экииргээң дээш, Буяныңны, беричээңни, деткимчеңни Бүгүдө чон үнелеп тур, мөге Маадыр.

Ачаң Каваа колхоз-совхоз Ажылчыны, малчын чораан. Ажы-төлү көвей өгге Азыранчып өзүп келдиң.

Ынчангаштың ындыг боор сен, Ынакшылың хөйже сиңген. Артык сеткил, алысак чок, Арын-нүүрүң арыг-чаагай.

Мөге күжүн, төккен дерин Бөдүүн чонче өргүп чор сен. Бажын ажыр хоптактанып, Байыыр сеткил сенде чогул!

Чаа-ла эрткен Наадымга, байырлалда Чаалап алган үнелиг ол шаңналыңны Өскүс чаштар, ие-чаштар өргээзинче Өргүвүттүн база катап бадыткал ол.

Арзылаң ат алганыңга Арат-чонуң амырал тур. Чоннуң ынак мөгезинге Чоргаарланып олуру мен. Осур-оол МОНГУШ.

